

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	5
'Aho	Tusite, 25 Mē 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	5
Lotu	5
Ui ‘o e Fale.....	5
Me’a ‘a e Palemia ki he WHO fekau’aki moe tu’unga Koviti-19 ‘i Tonga ni.....	6
Langa ngaahi lokiako ‘e 124 ‘i he ngaahi ‘apiako ‘e 25.	8
Polokalama sikolasipi ‘a e pule’anga fakapa’anga ‘e he pangikē ‘a mamani.....	9
Tefito’i ngaue ‘a e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga 22/24	9
Fakalalakaka Faka-‘Ekonomika.....	10
Tokoni ‘a e pule’anga ki he sekitoa takimamata.....	11
Polokalama Tokoni ‘a e Pule’anga ma’a e hou’eiki fafine	12
Lipooti ki he polokalama langa afā ‘a e pule’anga	12
Tokoni e pule’anga ki he ngaahi kautaha pisinisi	13
Tu’utu’uni Ngāue fakafonua ki he Fale Nofo’anga	13
Fakama’ala’ala ki he fakalalakaka ki he Ngaahi Ngāue lalahi	14
Ngaahi fakalelei ‘oku fiema’u ke fakahoko ki he ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e pule’anga	17
Fakama’ala’ala ki he patiseti fe’amokaki ‘o e ta’u kuo’osi	20
Holo Pa’anga ‘e 12.3 miliona pa’anga mei he tukuhau.	20
Hulu’aki 3.4 miliona ‘inasi ne totongi ki he pule’anga mei he’ene ngaahi pisinisi.....	21
Pa’anga ‘e 69 miliona tokoni fakapa’anga Pangikē ‘a Mamani ki he Patiseti.	21
Pa’anga ‘e 22.6 miliona no ‘a Tonga mei he IMF	22
Fe’unga mo e Pa’anga ‘e 38.1 miliona ‘a e fe’amokaki 2021/2022	22
Founga ke faka’apanga e fe’amokaki.....	22
Vahe’i ‘a e pa’anga ‘e 1 miliona ki he ngaahi me’a fakafokifā	23
Ngaahi Potungaue ma’u ‘inasi lahi taha mei he Patiseti 2021/2022	26
Founga ‘oku tokoni mai ‘aki ‘e he ngaahi hoa ngaue ki he Patiseti.....	27
Hiki ‘aki e 40 miliona e tokoni fakalalakaka ki he ta’u fakapa’anga 2022.....	27
Ngaahi Potungaue ‘e 5 ‘oku nau ma’u ‘inasi lahi he vahevahe ‘a e ngaahi potungaue	28
Ngaahi project ‘i he malumalu ‘o e potungaue MEIDECC	28
Fakamālō’ia ‘e he ‘Eiki Minisita Pa’anga ngaahi hoa ngaue ‘o e pule’anga Tonga.....	29
Anga hono vahevahe fakavahefonua ‘o e Patiseti.....	29
Kole Minisita Pa’anga ke ‘oange faingamalie kau Minisita ke nau malanga’i ‘enau corporate plan.	30
Fokotu’u ke toki me’a pe hou’eiki Minisita he taimi alea’i ai ‘enau vouti takitaha.	32

Poupou ke ‘oange faingamalie hou’eiki Minisita ke fakamalanga ki he’ enau *corporate plan*..... 33

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ‘ene fokotu’u ke ‘oange ha faingamalie ma’ae hou’eiki Minisita..... 34

Poupou Ha’apai 13 ke ‘oange faingamalie Hou’eiki Minisita..... 35

Fakama’ala’ala Sea Komiti Kakato ki he founa te nau ngaue’aki ki he feme’a’aki 38

Me’a ‘a e ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki ‘o fakamaama fekau’aki mo e ngaue ‘ene potungaue 38

Me’a ‘a e ‘Eiki Minisita Polisi fekau’aki mo e palani ngaue ‘a e potungaue 41

Me’a ‘a e Minisita Ngoue & Toutai ki he ngaahi ngaue ‘a e potungaue 43

Kelesi..... 45

Fale Alea 'o Tonga

Taimi: 1000-1005

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke hiva mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale he hiva 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa

Ui 'o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Fale ki he 'aho ni. 'Aho Tūsite 25 'o Mē 2021.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tamate Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui ...

<007>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile : ... 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmāte Afi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Semisi Kioa Lafu Sika, Veivosa Taka. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē e taliuí kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea pehē kia 'Eiki Nōpele Vaha'i pea mo Sione Vuna Fa'otusia. Ko Mateni Tapueluelu 'oku poaki toki me'a tōmui mai, tataua ia mo Mo'ale Finau na'e poaki 'e toki me'a tōmui mai. Ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, ko e tuí 'oku mau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotongá, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi

ni Hou'eiki, hangē ko e 'asenita ko ena 'oku tufa atu 'oku mou mea'i pē ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakatō. 'A ia ko e Lao ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'angá Ta'u Fakapa'anga 21/22 fakataha pea mo e Lipooti Komiti Pa'angá. Ko e toenga e ngāue mei he 'asenita 'aneafi kuo 'osi tukuhifo ia ki he Komiti Pa'angá ke nau ngāue ki ai. 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Hou'eiki Nōpelé pehē ki he Hou'eiki Kapineti 'Ene 'Afió pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea, ko e fokoutua hake pē ki 'olunga ke fakahoko atu e ki'i fanongonongo ko eni mei he, kuo 'omai ki he motu'a ni felāve'i pea mo hotau tu'unga ko ia huhu malu'í, 'i he a'u mai ki he 'aho Tusite ko e 'aho 25 'o Me. Kuo lava eni 'a e toko 27, 518 'a ia ko e peseti ia 'e 98% 'o e toko 28,000 'oku 'amanaki ko ia ke nau huhu malu'í. Pea kuo lava atu 'a 'Eua ko e toko 1,787 pea 'oku toe leva 'a e fo'i *dose* 'e 482 'a ia 'oku toe 'a e fo'i 'aho 'e 7 pea 'osi e taimi ko ia 'o e ngaahi fo'i *dose* ko iá 'a ia 'e 'osi ki he 'aho 31 ko ia 'o Me, 2021 ka 'oku fai pē ngāue 'a e Potungāue Mo'uú ke lava ke fakakakato au ha ni'ihi ke lava 'a e fo'i *dose* ko ia 'e 482 'oku toé.

'Eiki Sea ko e ki'i kongá pē 'e taha ko e fakahoko atu pē ke mea'i 'e he Feitu'una pea mo e Fale 'eiki ni pea mo e kakai e fonuá. Na'e ...

<008>

Taimi: 1010-1015

Me'a 'a e Palemia ki he WHO fekau'aki moe tu'unga Koviti-19 'i Tonga ni.

'Eiki Palēmia: ... ma'u e faingamālie 'o lea e motu'a ni 'i he fakataha hono 74 'a e 'a e Potungāue ko ia 'o e *WHO* 'a māmani 'a e *World Health Organization* koe'uhí pē ia ko e, ko 'enau mahu'inga'ia 'i he 'i he kei hao ko ē 'a Tonga ni pea na'a nau fakaafe'i mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uú 'o kole mai ki he motu'a ni ke fai ha ki'i lea ai. Pea ne lava ia 'anepō pea 'oku ongo'i langilangi'ia 'aupito 'i he fakahoko e fatongia ko ia ma'a e fonuá. Ka ko hono mo'oní kou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'uú pea mo e ngaahi kupu fekaukau'aki ko ia he Pule'anga hangē ko ia ko e komiti ko ia 'oku nau tokanga'i 'a 'etau tu'unga ko ia 'i he Kōviti 19 'i he 'etau kei hao mai 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea fakatokanga'i mai ai mei he *WHO* ke u kau he leá fakataha ne 'ikai ko e lea kotoa e kau pule mo e kau taki he ngaahi fonuá ka na'e filifili pē ni'ihi 'a ia na'e kau ai 'a e Palesiteni 'o Falanisē kae 'uma'a foki 'a e *Chancellor* 'o Siamané na'a mau kau 'i he ki'i ni'ihi ko ia na'e na'e 'omai 'a e faingamālie ke fai e ki'i, 'a e *statement* ko ia pea kou fakamālō 'aupito ki he ki he Potungāue Mo'uú 'Eiki Minisitā Mo'uú pea mo e komiti ko ia 'oku 'i he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MEIDECC* he ngaahi ngāue lahi fakataha pē pē mo e kau Sōtiá, kau Polisi nautolu ko ē 'oku felāve'i *front liners* 'i he Potungāue Mo'uú he faifai 'o tau a'u mai ki he 'aho ni tau kei hao pē. Ko Fisi foki 'oku ki'i mau ki'i fakataha 'aneefiafi pē pea mo e Kapineti he tu'unga 'o Fisi he koe'uhí 'oku ki'i mahino pē 'oku ki'i faingata'a'ia 'a Fisi. Ka 'oku tau fakafeta'i pē 'oku tau kei hao pea 'oku totonu pē ke tau tokanga ange he 'i he fo'i, he *boarders* 'i he taimi ni koe'uhí ko hotau kaungā'api na'a faifai ange kuo hū mai e *variant* ko ē mei *India* ki Tonga ni. Ko ia pē 'a e ki'i ongoongo 'oku 'oatu ki he Feitu'una Sea fakamālō atu he ma'u 'a e faingamālie, mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki kou kole atu ke tau foki ki he 'etau 'asenitá. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi, kei lākoifie e Tu'i Tonga, laumālie lelei e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmiá kou kole atu keu hūfanga atu he tala fakatapu kakato mo e lotu na'e kamata he 'Eiki Seá ka tau hoko ki he'etau fatongia kuo tu'utu'uni e 'Eiki Seá ko e 'uhinga ko e mahu'inga e taimi hono fakatokanga'i he 'Eiki Palēmia, toe si'i, kole ai ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke fakakakato mai 'ene fakamatala kakatō pea tau toki hoko atu mei ai mālō me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Pea kou kole keu hūfanga atu he tala fakatapu kakato kuo kakato 'aki e ngāue e pongipongi ni. 'Eiki Sea, fakafeta'i pē ki he 'Eiki 'oku laumālie lelei pē Feitu'una mo e Sea pea mo e Hou'eiki. Pea fakamālō atu he faingamālie ko eni 'Eiki Sea. Feinga pē 'Eiki Sea he pongipongi ni na'a lava 'o fakakakato e fatongia ko eni. Pea ka 'i ai pē ha ngaahi *slide* 'oku fu'u lōloa 'eku feinga ke fakamahino'i pea mou faka'ilonga mai pē kau hiki au ia he 'e toe 'i ai pē faingamālie 'Eiki Sea. 'I ai pē 'a e fokotu'u te u toki fai he 'osi ko eni 'a e 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea ke, 'osi pē ko ia pea hoko atu ai pē ki hono 'oange faingamālie ki he ...

<009>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Eiki Minisitā ke nau me'a mai ki he ngaahi patiseti ko ē 'enau ngaahi potungāue mo 'enau *corporate plan*. Pea ko 'ene 'osi ko iá pea toki tuku mai leva ki ho Fale 'Eiki ke nau fai ai hono talanoa'i e ongo *document* ko eni 'e 2, *Budget Statement* pea mo e 'Esitimetí he 'oku na felālāve'i pē foki. Ko e 'uhinga pē e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ko e taimi ko eni ko u fakamoleki hení 'oku ou to'o kongokonga lalahi 'aupito 'a e ngaahi potungāue pea 'e toki tuku ki he Hou'eiki Minisitā ke nau fakakakato mai.

Sea ka u foki mai ki he me'a nau...

Sea Komiti Kakato: ... ko e fokotu'u ē 'oku 'omai fakamolemole 'Eiki Minisitā. 'E lava pē 'ene fakamatala hono fakamahino e fakamatala Patisetí pea 'e hoko mai ai pē mo e ngaahi *corporate plan* mo e ngaahi 'ū palani fokotu'utu'u 'uhinga 'o e Patisetí mei he kau Minisitā taki taha. Kapau 'e pehē te u 'oatu pē homou taki miniti 'e 10 'a e kau Minisitā. Ko e ki'i fakamaama pē ko e 'uhingá pea 'osi ko iá pea tau toki foki ki he fa'unga totonu 'o e Falé ke alea'i e *Budget Statement* pea toki hoko atu ai ki he laó. Tali pē Falé? (Na'e 'i ai e pou pou.) Faka'ofa'ofa. Kuo tali. Hoko atu 'Eiki Minisitā. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Na'a ku lave foki 'aneafi ki he ngaahi 'elia lalahi 'e 7 pē ko e ngaahi kaveinga ngāue 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'angá 'i he ta'u lolotonga ni pea 'oku hoko atu pē ia ki he ta'u fakapa'anga hokó. 'A ia kuo lava e 2 na'a ku lave ki ai 'aneafi. Ko e 3 ení, ko e akó. Pea ko u lotu pē ke u toe ki'i foki pē ki he akó, fakama'opo'opo he 'oku, ko e akó pea mo e mo'ui lelei 'a e fonuá 'oku kau ia he ongo kaveinga mahu'inga 'aupito ki he Pule'angá. Pea ko e ongo potungāue pē foki eni 'oku na 'inasi lahi taha 'i hono vahevahe ko ia e ivi fakangāue 'o e puke fonuá ko e 'uhingá ko e mahu'inga'ia ki ha kaha'u pea mo e mo'ui lelei e kakai 'o e fonuá 'o hangē ko ia kuo tau fakamo'oni'i 'i he'etau kei hao 'i he KOVITI-19. Pea pehē ki he akó 'a e fiema'u e hakotupu 'o e fonuá ke nau ma'u ha ako lelei ki he kaha'ú he ko kinautolu te nau ngāue'i e fonuá.

Ko e ngaahi ngāue eni 'Eiki Sea 'i he ta'u fakapa'anga 2001 'oku lolotonga fai hono fakahoko.

Ko e, Sea na'e fai 'a e fakama'opo'opo pē ko hono *stock-taking* 'e he Minisitā Akó 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ngaahi akó fakalukufua. Pea na'e fai eni ia kamata he ta'u kuo'osí 'o fakapa'anga ia he Pangikē 'a Māmani. 'A ia ko e *framework* ki he *second* ki he akó. Pea na'e vakai'i ai tu'unga e silapá, ko e tu'unga 'o e sivi mo e hā fua e ngaahi kupu felālāve'i mo e akó. Pea kuo tuku mai 'a e ola e ngaahi ngāue ko iá pea 'e toki fakaikiiki ia 'e he Minisitā Akó 'i he taimi 'e lipooti ai he'ene 'esitimetí.

Na'e fakahoko foki 'a e tokanga mavahe ki he ngaahi ako tokamu'á pē ko e *ECE* pea kuo 'osi fakamo'oni'i fakasaienisi 'a e mahu'inga 'o e *ECE* ki he mo'ui fakaako mo e mo'ui faka'atamaí. 'Oku fakamafai'i ai 'a e mahu'inga 'o hono ako'i 'o e ki'i tamasi'í 'i he'ene kei ta'u si'isi'í. Na'e fokotu'u ai e ngaahi ako'anga tokamu'a 'e 32 'i Tongatapu pea na'e fakapa'anga mo e kau faiako 'e toko 32 hono fakapa'anga ko ení, na'e meimei fe'unga ia mo e pa'anga 'e 5 kilu pē ko e vacua miliona.

Ngaahi makatu'unga eni 'a e 'uhinga ke malava 'e he fānau 'i he fāmili kotoa pē ke hū ki he ako tokamu'á. Na'e kau mo e ako tokamu'á 'i hono faka'inasi 'i he totongi pa'anga 50 ki he toko taha. 'A ia na'e fe'unga fakakātoa mo e pa'anga 'e 1 kilu tupu. 'I ai foki e kongā lahi ia 'o e ngaahi ako tokamu'á 'e Hou'eiki 'oku fakahoko ia 'e he *non-government*. 'A ia pea 'oku 'osi 'ave pē ki ai e ki'i tokoni ko e pa'anga 'e 50 ki he fo'i 'ulu. 'Oku lolotonga *review* he potungāue 'a e lahi e tokoni ko ení ke lava 'o toe hiki hake ki 'olunga ko e 'uhingá ke tokoni'i hono fakahoko he ngaahi siasi mo e ngaahi sino ta'efakapule'angá 'a hono fakalele 'o e ako tokamu'á.

Na'e fakalahi foki pea mo e ngaahi lautohi pule'anga 'e 33 'i Tongatapu ni ...

<002>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ki he Foomu 1 'i he taumu'a ke nau hoko atu ai pē ki he Foomu 2 he 2022, kimu'a pea nau toki mavahe atu ki he ngaahi kolisi.

'Oku makatu'unga e ngāue ni koe'uhi ko e *basic education* 'i he'ene tu'u Fakamāmani Lahi, 'oku kamata ia mei he kalasi 1, ki he kalasi 8 pē ko e *Form 2*. 'A ia ko e ta'u 'e 6, ta'u 6 ki he ta'u 14 'oku 'uhinga leva ia 'oku kau 'a e kalasi 7 mo e kalasi 8 pē ko e *form 1 and 2* 'i he ako ta'etotongi. He 'ikai ngata ai 'oku si'isi'í ange ai 'a e fa'ahinga 'oku nau nofo mei he ako hili 'a e kalasi 6. Palopalema foki ia Sea he ngaahi 'aho ni he pāhia pē kau leká he toutou *repeat* ko ē he kalasi 6 pea nau si'í nofo ai pē, fa'a kananga'aki 'e he mātu'a 'i he faikava, hangē ko ē ha kalasi 6 tu'o lahi, 'a ia ko e faingamālie ko eni ke nau kei lava pē 'o hoko atu, 'alu ki he kalasi 7, kalasi 8, pea 'oku toki 'i ai e fokotu'utu'u 'a e Potungāue Ako ke lava 'o hoko atu ki he ngaahi foomu ki mu'a. Pea 'oku toe hoko foki eni ko e fakalahi 'a e 'ū foomu ko eni ki mu'a pea toki hoko atu ai ki he ako'anga mā'olunga.

[Langa ngaahi lokiako 'e 124 'i he ngaahi 'apiako 'e 25.](#)

Na'e tali foki 'e he Kapineti 'a e fa'u 'o e lao fekau'aki mo hono fokotu'u, 'o e fuofua 'Univesiti Fakafonua 'i Tonga ni. 'Ikai ngata pē ai na'e vahe'i 'a e pa'anga 'e 3.8 miliona mei he polokalama tokoni fakaakeake faka'ikonomika mo e fakasosiale ke tokoni eni ki he Potungāue 'o e Ako. Ko e ngaahi tokoni eni na'e fakahoko 'e he *CLUSTER* ko eni ki he ako.

Tokoni ki he fanauako Tonga 'oku nau 'i muli, tatau pē mei Siaina, Fisi, Nu'usila mo 'Asitelelia. Totongi 'a e ako 'i he teemi 'e 2 ma'a e ako kolisi katoa, 'a ia na'e 'osi fakahoko eni ia 'i he ta'u kuo 'osi, katoa 'a e ngaahi ako kolisi, na'e totongi 'e he Potungāue Ako e fo'i teemi 'e 2 'a e fānau ako. Pea 'ikai ngata ai na'e fakakakato e ngaahi *zinc* fanofano mo e ngaahi tangikē vai meimei kotoa e ngaahi 'apiako 'Eiki Sea, tatau pē 'i he ako Pule'anga, pea mo e Ako Kolisi. Pea fatu ai mo e ngaahi polokalama ako *internet*, pē ko e *e-learning*.

Na'e ngāue lelei foki pea mo e langa fo'ou 'a e loki ako 'e 124 'i he ngaahi 'apiako 'e 25, 'a ia na'e uesia lahi mei he Saikolone ko Kita. Na'e kamata ai pē 'a e ngāue ki hono mape'i 'o e ngaahi faleako fo'ou pē ko e *Safer School Project*, ke fakapapau'i 'e malava matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakanatula ki he kaha'u 'o e feliuliuaki 'a e 'ea. Polokalama ko eni Sea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Māmani pea 'oku fakafuofua ki he \$10 miliona *US*, ki he polokalama hoko atu hono langa e ngaahi lokiako 'oku malu pea toe sai ange.

Polokalama sikolasipi 'a e pule'anga fakapa'anga 'e he pangikē 'a mamani.

'E malava pea fakahoko 'a e polokalama ako fakapa'anga 'i he sikolasipi 'o e ako fakalotofonua pē 'a ia na'e 'i ai mo e ngaahi *course* fika sikolasipi na'e foaki. Hokohoko atu ai pē mo e polokalama ako ki he taukei fakangāue 'a ia 'oku fakahoko ia 'i he polokalama ako ngāue pē ko e *SET* ki hono fakaivia 'o e fānau ako mei he ngaahi 'api 'oku masivesiva ange, pea pehē foki ki he ngaahi ako 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'apiako fakatekinikale, *TVET providers* 'i he ngaahi mala'e kehekehe pē Sea. Polokalama eni Sea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Māmani ke tokoni'i 'a e ngaahi fānau ko ē 'oku masivesiva ange 'o 'ikai ke lava ke 'ave e fānau ki he *Secondary School*, pea mo e *TVET*. Pea 'ikai ke ngata pē 'i hono totongi 'o 'enau ako 'Eiki Sea kapau ko e ki'i fānau ko eni ko e ōmai mei tahi pea mei Tokelau pē ko 'Eua, ke fakahoko e ako 'i Tonga ni, 'oku toe 'omai mo 'enau ki'i *Stipend*, mo 'enau ki'i *allowance* 'anautolu ia, hangē pē ha'ate 'alu 'o ako 'i muli, 'a ia ko e fu'u tokoni lahi 'aupito 'aupito eni ki hono fakaivia 'a e fānau ko eni ke nau ma'u ha faingamālie ke hoko atu e ako.

Na'e fai e misione ki he uike kuo'osí Sea, pea mo e *World Bank* 'a ia 'oku nau tokanga'i 'a e polokalama ko eni, pea na'a ku kole ai pē 'e lava 'o toe fakalahi 'a e ngaahi makatu'unga ko ē ke fai ai 'a e tokoni ko eni ki he 'uluaki ta'u 'o e fa'ahinga ko ē 'oku hū ki he 'Univesiti.

'A ia ko e 'uhingá pē Sea ko e 'osi ko ē 'a e fānau pea mei he *Form 7*, fa'ahinga ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau sikolasipi ke nau ō ki tu'apule'anga ...

<005>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'e lava pē 'o hoko atu 'enau ako 'i Tonga ni pē ko e *correspondence* ki he 'univēsiiti kae totongi he polokalama ko eni honau ta'u 'uluaki ke kei faka'ai'ai kinautolu ke hoko atu e ako, pea 'oku vakai ki ai 'a e pangikē ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei Sea 'e tali 'a e kole ko eni.

Tefito'i ngaue 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 22/24

'Oku kau foki mo e polokalama ko e Tonga *skill* ki hono fakahoko e ngaahi ako makehe hangē ko e tā tongitongi, ngaahi 'o e matala'i'akau, lalanga 'o e kato alu, pea 'oku faka'atā pē 'eni ia

ki ha taha pē ko ha ngaahi pisinisi iiki 'oku fakahoko 'a e ako ni 'o a'u atu ki he 'otu motu, 'a ia ko e polokalama eni 'oku 'osi fakalele mai pē he polokalama tokoni mo ia. ...

Tefito'i ngāue 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 22/24 'Eiki Sea. Hoko atu ai pē hono vakai'i e ngaahi polokalama tu'utu'uni ngāue ki he ako pē ko e *education policy framework* nau lave ki ai 'anenai, hoko atu ai pē langa e ngaahi faleako fo'ou ... (*nineteen*) fakalahi ai pē ngaahi lokiako 'i he ngaahi Lautohi Pule'anga ki he *form 2*. 'Oku kei hoko atu ai pē mo e ngaahi polokalama ako taukei fakangāue 'a e *TVET*. Fakakakato 'a e lao ki hono fokotu'u 'a e 'univēsiiti fakafonua. Hoko atu e ngaahi polokalama sikolasipi, hoko atu ai mo e polokalama ako ngāue ki he tekinolosia pē ko e *E-Learning* pea 'oku kamata Sea hono langa pea mo e *headquarter* 'a e 'Ofisi Ako 'i Havelu ko e 'uhinga ki he teu langa ko eni 'a e Fale Alea 'i he 'elia ko ia. Pea 'oku fiema'u leva ke kumi ha ngaahi 'elia fo'ou ke hiki ki ai 'a e ngaahi 'ofisi kotoa pē 'oku tu'u 'i he 'elia ko eni. 'A ia 'oku kau ai 'a e Potungāue Ako, Potungāue Savea mo e 'Atakai. 'Ikai ke ngata pē ai Sea 'oku lolotonga fai e fengāue'aki he taimi ni mo e Potungāue Ako ke lava 'o kamata e langa ko eni 'o e Tonga *Side School* 'i he 'elia pē ko eni 'i Havelu. Ko e *project* ko eni 'Eiki Sea 'oku fakafuofua ia ki he 13 miliona hono toe langa fo'ou ko eni, ka ko e 'uhinga ko e fu'u fiema'u fakavavevave ko eni 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kamata he vave ni mai pē hono langa ha *wing* 'e taha ke lava e ngaahi 'a e *Side School* 'o kamata ai 'i he taimi vave mai kakato e ngāue ko eni.

Fakalalaka Faka-'Ekonomika

Ko e polokalama 4 eni Sea. Te u lave ki ai, 'a ia ko e fakalalaka faka'ekonōmika eni. Ko e tefito'i kaveinga ngāue ni 'oku 'i he malumalu ia 'o e fakaakeake faka'ekonōmika. 'Oku fakapatonu 'eni ki he ngāue ki hono fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika pea mei he ngaahi uesia kovi kuo hoko koe'uhí ko e Koviti-19.

'Oku fakahoko he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue tokoni ki hono fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa 'o kau heni 'a e – Polokalama tokoni faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'a e Pule'anga. 'A ia na'e kamata ia 'i 'Epeleli 'o e ta'u kuo'osi na'e fokotu'utu'u ai ha polokalama tokoni 'a e Pule'anga pē ko e *stimulus package* ke tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa kotoa pē he 'ekonōmika, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 60 miliona, ka ko e ngaahi tokoni eni na'e fakahoko 'i he ngaahi sekitoa.

Sekitoa Ngoue- Na'e tokoni'i ai 'a e ngaahi pisinisi ngoue taautaha mo e kau ngoue na'e uesia 'o tatau pē 'i he ngoue fakapisinisi mo e ngoue taautaha. Na'e totongi atu foki 'a e uta fakalotofonua mai 'a e fua 'o e ngoue pea mei he ngaahi 'otumotu ke hū atu ki tu'apule'anga, kau heni hono uta mai 'o e niuomotu'u pea mo ha ngaahi koloa ngoue tautautefito mei Vava'u hono 'omai ke fakafolau ki tu'apule'anga. Kau heni mo hono totongi hono teuteu'i 'o e ngoue, pē ko e totongi e palau ke tokoni ki hono teuteu'i 'a e fonua ki he kau faama, pe na'e kakato 'a e 'otu Tonga ni. Langa pea mo e fale sivi ngaohi mo fa'o ai 'a e ngoue ke hū atu ki tu'apule'anga pē ko e *pack house*, tokoni ki he kau ngoue 'i he totongi 'enau ngaahi houa palau pea mo e tisi moe teuteu'o 'a e pulopula...

<007>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... pulopula ki he ngoué, 'I he sekitoa toutai, ko e ngaahi tokoni eni na'e fakahoko ki he sekitoa toutai. Ngaahi pisinisi taautaha mo e kau ngoue na'e uesia na'e 'ave

ki ai e tokoni fakapa'anga. Fakatau mai ma'ama'a e iká pea mei he kau toutai palú 'o toki fakatau atu 'e he Potungāué 'i ha totongi ma'ama'a ki he kakai 'o e fonuá. Kau foki ai mo e tokoni Sea ki hono fakafoki mai 'a e mātu'a Tonga na'a nau ō 'o ngāue 'i he ngaahi vaka muli pē ko e *sea fearers* 'i 'Iulope. Pea 'i ai pea mo e tokoni makehe ki he sekitoa toutai 'o makatu'unga mei he ngaahi maumau 'o e saikolone Halotí ne u lave pē ki ai kimu'a Sea. Na'e fakafuofua 'a e maumau ko ia ki he ngaahi vaka toutai ko e misini toutai, ngaahi fale toutai, 'i he matangi ko Haloti, hili 'a e savea 'a e Potungāué na'e faí, mo e pa'anga 'e 2 miliona. 'O tatau pē eni fakatefīto eni 'i Tongatapu pea mo 'Eua. Na'e tokoni'i 'e he Pule'angá 'o 'ave silini ki he fo'u e vaka fakatau mai mo e misini langa mo e ngaahi fale kātoa 'a e kau toutai 'i Tongatapu ni pea mo 'Eua ko e 'uhingá ke nau toe lava 'o hoko atu 'enau toutai ko e ma'u'anga mo'ui.

Tokoni 'a e pule'anga ki he sekitoa takimamata

Ko e sekitoa ko ia ki he ngaahi ngāué 'oku kau heni 'a e Takimamatá pea mo e fakatupu koloa fakalotofonua. Na'e lahi foki hono uesia 'a e Takimamatá 'i he tāpuni ko ia 'a e kau'āfonuá 'Eiki Sea. Na'e 'oatu leva 'e he Pule'angá ha tokoni fakapatonu pē ko e *Grant* ki he kātoa 'a e kau Takimamata pisinisi, hōtele, mōtele ki he 'otu Tongá ni, fe'unga ia mo e pa'anga 'e 3 miliona na'e 'oange 'o nau vahe ke tokoni ki he fa'ahinga ko ení. Kai ke ngata pē 'i he tokoni ko ení Sea ki he Takimamatá. Ko e matangi Halotí na'e fakahihifó na'e kātoa 'a e ngaahi nofo'anga ko ia 'i aí, na'e maumau'i lahi 'aupito uesia 'e he matangi ko Halotí. Na'e toe faí 'e he Pule'angá e tokoni mavahe ki he ngaahi nofo'anga ko ení 'Eiki Sea. Na'a nau tokoni ki ai 'aki 'a e pa'anga 'e 2 miliona, fakapatonu pē ia ke lava e ngaahi fale loki totongi ko ení ke lava ke toe langa ko e 'uhingá ka hiliange 'a e ava 'o e *border* 'oku nau lele pē 'enau pisinisi 'o angamaheni pē.

'Ikai ke ngata pē ai 'Eiki Sea, na'e hanga 'e he Pule'angá 'o 'ave e pa'anga 'e 5 miliona ki he Pangikē Fakalakalaká 'a ia ko e *scheme* eni ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'angá kae fakalele 'e he Pangikē Fakalakalaká ke nau nō atu ki he Toutai mo e Takimamatá 'a ia na'e pa'anga 'e 3 miliona ki he Toutai *year mark* ki he Toutai, pea pa'anga 'e 2 miliona ki he Toutai, 'i ha totongi tupu ma'ama'a pea mo ha taimi 'oku ki'i lōloa ange. Ko e 'uhinga pē eni ia fakapatonu, ke langa'i mo fakaakeake 'a e ongo sekitoa mahu'inga ko eni ki he 'ekonōmiká.

Ko e sekitoa fakasōsialé, ko e hounga'ia 'a e Pule'angá 'Eiki Sea 'i he ngāue ko eni na'e fakahoko 'e he kau Polisi Fakakoló ki he malu'i hotau ngaahi koló pea mei he, mo tauhi 'a e lao ko ia ki he *curfew* pē ko e fakatapatupui. Ko ia na'e vahe'i ai 'e he Pule'angá 'a e pa'anga 'e 6 kilu ke 'ave 'o fakalahi 'aki 'a e 'inasi ko ia 'oku 'oange ko e me'a'ofa ki he tu'unga mātu'a 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko ení.

'Ikai ke ngata pē foki Sea, na'e 'i ai 'a e silini na'e vahe'i 'e he Pule'angá ke tokoni'i 'a e ngaahi fāmili ko ē 'o e kakai na'a nau ō ki he tolí pē ko e tatau pē ki Nu'usila pea mo 'Aositelelia. 'A ia ko e kau 'alu taautahá na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 250. Ko e fa'ahinga ko ia na'e 'i ai honau fāmili na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 300. Pea na'e lava fakapapau'i mai pea mo e ngaahi fāmili 'o fakatatau eni ki he savea na'e 'osi faí pē ia. 'Oku nau ki'i ...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... masivesiva ange, ko e fika na'e ma'u mai ko e taha afe tupu pea na'e tufa mo e ngaahi fāmili ko eni 'o kamata pē pea mei Tokelau 'o kakato e 'Otu Tonga ni

‘a ia ko e ngaahi tokoni ia na’e fakahoko he Pule’anga ki he fakasosialé. Ko e ngaahi fakataha makehe ‘i he tokoni tukuhau koe’uhí ko e Kōviti 19 ‘a ia na’e kau heni hono toloi atu ‘a e taimi totongi ko ē tukuhaú pea pehē ki he ngaahi faka’atā makehe kau ai hono faka’atā ko ē me’atokoni ‘Eiki Sea ‘o ‘ikai kau hono tukuhau’i ‘o tatau pē ‘i he tuté mo e tukuhau fakataú. Pea ko u fiefia pē ‘Eiki Sea ke fakahaa’i ko e faka’atā ko eni ‘oku kei lele mai pē ‘o a’u mai ki he ‘aho ni pea ‘oku ou tui ko 'ene ‘osi pē Konifelenisí ‘i Sune ko e lava kotoa ia ‘a e ngaahi Konifelenisí ‘a e siasí pea tāpuni ā ai kae tātānaki ha ki’i koini ‘a e Pule’anga ke fua ‘aki ‘a e ngaahi fatongia kehe ‘o e Pule’angá. Kau foki heni ‘Eiki Sea pea mo hono toe *restructure* ko eni ‘o e ‘o e tukuhau ‘oku to’o pea mei he kau ngāue ‘o hangē ko ia na’a ku ‘osi lave kimu’a ki hono fakaikiiki.

Polokalama Tokoni ‘a e Pule’anga ma’a e hou’eiki fafine

Sea ‘oku ‘i ai pea mo e tokoni ki he hou’eiki fafine na’e kamata ‘eni ia ‘ia *Gita* ‘a ia na’e vahe’i ai ‘e he Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e 3 miliona ko e tokoni ki he fanga ki’i kau nō iiki ‘a ia ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o ō ki he pangikē ‘o nō ai ko e ‘uhinga ko e ngaahi fiema’u ko ē ‘a e pangikē. Pea na’e vahe’i leva e 3 miliona ko e tokoni ia ki he kau ngoué mo e kau pisinisi iiki ki he ki’i nō ko eni. ‘I he taimi tatau pē Sea na’e toe vahe’i he Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e ua miliona ‘o fakapatonu pē eni ia ko e tokoni ki he kakai fefine ki he ngāue fakafefine mo fakapisinisi mo e hā fua, ta’o keke, ko e *handicraft*, tō vesitapolo. Ko e feinga eni ke tokoni’i e hou’eiki fafine ko e ‘uhinga ke fakaivia kinautolu ke fai ‘enau ngaahi ngāue fakapisinisi ke kau ‘i hono tokoni’i ko ē ‘o e fāmili kau ai ke ‘ave ki muli mo e hā fua e ngaahi me’a pehē.

‘I ai pē ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ke toe fakalahi e pa’anga ko eni ki he hou’eiki fafine ke ‘alu hake ki he tolu miliona, fie fakamahino pē heni ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko eni ‘oku vahevahe meimei faka’inasi totofu kotoa pē ‘a e vāhenga fili kotoa ‘o a’u ki Tokelau ki honau ngaahi ‘inasi.

‘Oku ‘i ai foki e ngāue he, ‘oku ‘i ai pē mo e tokoni ‘a e Pule’anga fengāue’aki mo e ongo pangikē ke lava ‘o tokoni’i e fa’ahinga ‘oku faingata’a’ia ‘i he ‘i he, ko e ‘uhinga ko e kōviti pea pehē *retirement fund* ‘a e fengāue’aki mo ia ‘o faka’atā mai ke lava ‘o nō ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea mei he pa’anga ko eni tautautefito ki he taimi faingata’a ko eni. ‘Osi fai foki mo e ngāue ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ki he fokotu’utu’u ki he Lao ki he *Credit Union* ‘a ia ko e founa eni ‘e lava ai ‘e he *Credit Union* ke tokoni’i ‘a e fanga ki’i pisinisi iiki pea fakafaingofua’i ‘enau fengāue’aki ke fakapa’anga ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika ko ē ‘oku nau lava ‘o fakahoko.

Lipooti ki he polokalama langa afā ‘a e pule’anga

Nau ‘osi lave ki he ngaahi polokalama tokoni langa fakalakalaka ‘i he Saikolone *Gita* pea pehē ki Hāloti ‘a ia ko hono fakakatoa ko e ‘api nofo’anga ‘e 300 tupu na’e ‘osi langa ‘ia *Gita*. Pea ko e ‘api nofo’anga ‘e 74 na’e uesia ‘ia Hāloti faka’osi’osi mo e ngāue ko eni pehē ki he ngaahi lokiako 124 ‘i he ‘apiako ‘e 25 kuo kakato mo ia. Sea ‘oku ‘osi kakato e fale lālanga ‘e 15 ‘i he ngaahi vāhenga fili ‘e ni’ihi kuo faka’osi’osi atu e fale ‘e 10 ke langa mo ia. ‘Oku ‘i ai e faka’amu ‘a e Pule’anga ke lava ‘o fakakakato e ngaahi vāhenga kotoa ‘aki e fale ko eni. ‘Ikai ke ngata pē ki he hoko ko ha fale tali tau’anga ‘i ha taimi hoko ai ha faingata’a mo ha fakaenatula ...

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kae lava foki ‘o faka’aonga’i ia he ‘e *community* ki he ngaahi fatongia kehekehe tautautefito ki he hou’eiki fafiné ki he ngaahi ngāue fakalālānga mo e ngaahi fiema’u kehe pē.

Na’e vahe’i e pa’anga ‘e 15 ki he polokalama tanu halá pē ko e *road project* ‘a ia ‘oku malava fakangāue’i ai ‘a e ngaahi kautaha fakalotofonuá pea ‘oku femouekina ‘aupito ‘a e ngāue ko ení.

Ko e, kuo ‘osi lava ‘o fakamo’oni’i ‘e he Potungāue *MOI* ‘a e ngaahi *contract* ‘i he, ki Vava’u, ‘Eua, 2 ki Tongatapu ni pea 1 ki ‘Eua. ‘A ia ‘oku ‘amanaki ke kamata e ngāue ko ení ‘i he māhiná ni ‘a ia ko e ngaahi tokoni ia ki he langa e hala ngoué mo e hala ki he takimamatá ‘a ia ‘oku fakapa’anga he Pangikē ‘a Māmaní. ‘A ia ‘oku fakafuofua ia ki he pa’anga ‘e 14 miliona. Ka ‘osi e ngāue ko ení Sea ‘oku hoko atu ai pē ‘i Tongatapu ni ki he hala ko ia pea mei Hihifo ‘o lele ‘o a’u ki mala’evakapuná pea ‘oku hokohoko atu pē polokalama ko ení ‘Eiki Sea ‘i he *IDA 19*.

Tokoni e pule’anga ki he ngaahi kautaha pisinisi

Ko e tefito’i ngāue ‘a e Pule’angá ki he ta’u fakapa’anga 22/24 na’a ku ‘osi lave pē ki ai. Fakalalakala e sekitoa tautahá, polokalama tokoni faka’ekonōmika mo fakasōsialé. Hoko atu pē ngaahi ngāue tokoni ko iá pea tokoni’i e kau ngāué, kautaha pisinisi, kulupu tu’u lavea ngofua mo e ngaahi ‘api ko ia ‘oku masivesiva angé. Pea ‘oku fengāue’aki heni ‘a e *MTED* pea mo e Falepa’angá ke toe hoko atu pē polokalama ko ení ‘aki e ngaahi pa’anga na’e ma’u ‘o tokoni mai. ‘A ia na’e ma’u mai e, ‘osi tali he Pule’angá ia ke fakapa’anga e pa’anga 7 miliona pea ‘oku, ke tokoni’i ‘a e ngaahi pisinisi. ‘A ia ko e takai tu’o 2 tu’o 3 atu eni ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi tokoni ko ení. ‘A ia ko e feinga ko ení ke nau ki’i māmānava atu ‘Eiki Sea kae ‘oleva kuo ava e kau’āfonuá. Pea ‘e hokohoko atu pē ngāue ‘a e *MTED* pea mo e Potungāue Pa’angá mo e ngaahi kupu fekau’akí ke kumi ha pa’anga ke lava ‘o fakahoko e ngāue ko ení ‘o tatau pē ki he ngaahi sekitoa kotoa ko eni na’a ku ‘osi lave atu ki ai kimu’á.

Ko e fika nimá Sea ko e ngāue fakaakeake ‘oku matu’uaki mo tu’uloa pē ko e *resilience sustainable recovery*. Hangē pē ko ia kuo mou me’a mai ki ai ki he ngaahi *slide* ki he fakamatala ko ení ‘oku *bullet point* atu. ‘A ia ‘oku kau ai ngaahi palani ngāue ki hono fakapa’anga e ngaahi ngāue fekau’aki mo e fakatamaki. ‘A ia ‘oku fengāue’aki ai ‘a e Falepa’angá pea mo e ongo pangikē pea pehē ki he *MEIDECC* ‘i he fokotu’utu’u ngāue ko ení. Ka ‘i ai ha taimi ‘oku hoko mai ai ha faingata’a ‘oku tau tu’u mateuteu pē ki hono mafuesia e ngāue ko ení.

Tu’utu’uni Ngāue fakafonua ki he Fale Nofu’anga

‘Osi tali foki ‘a e Tu’utu’uni Ngāue Fakafonua ki he Fale Nofu’angá pē ko e *National Housing Policy*. ‘A ia ko e ‘osi ko ení ‘a e ngāue ko ení tokoni ki he ngaahi faingata’a fakae, ‘a ia ‘oku hokó ‘Eiki Sea. Ko e feinga eni Sea ke liliu ke tau ‘uluaki mateuteu kimu’a ‘oku hoko mai e faingata’á. Ko e me’a ko ení ‘oku hoko he ‘aho ní ko ‘ene toki hoko mai pē faingata’á pea tau toki ngāue pea kole tokoni mo e ngaahi me’a peheé ke fai hano tokonia, si’i fa’ahinga ko ení ‘oku uesiá. ‘A ia ko e taha eni ‘a e nga’unu ‘a e Pule’angá ke tau ‘uluaki mateuteu kimu’a pea

‘oku ‘osi tali ai he Kapinetí ‘a e *National Housing Policy* ke ngāue’aki ia ki hono langa ha ngaahi fale ke tokoni’i si’i kakai ‘oku masivesiva mo faingata’a’iá.

Pea ‘i he ‘Esitimetí ai pē Sea ‘oku ‘osi vahe’i he Pule’angá ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona ke kamata’aki e ngāue ko ení pea ‘oku ngāue ‘a e Falepa’angá pea mo e ngaahi hoa ngāue ‘o kole ha tokoni ke nau tokoni mai ...

<002>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki hono fakapa’anga e ngāue ko eni, he ko e tokoni lahi eni ‘Eiki Sea, kapau te tau mateuteu pea toki hoko mai ‘a e ngaahi, ‘a e ngaahi faingata’a fakaenatula he ‘ikai ke toe hoko ‘o uesia lahi ‘a e si’i fa’ahinga ‘oku faingata’a’ia ange ‘i he fakanofu’anga.

‘I ai foki mo e polokalama ngāue ki he malu ‘a e ngaahi faleako ko e *Safer School Project* na’a ku lave ki ai, ‘oku fakapa’anga eni ‘e he *World Bank* ‘aki e 10 miliona. Fakamafai’i foki hono muimui’i ‘o e tu’utu’uni ki he ngaahi ngāue langa, pē ko e *code, building code*, kae ‘uma’ā e ngaahi poloseki fakalalakaka ‘oku mou ‘osi me’a pē ki ai ‘oku lolotonga lele, ‘a ia ko e *PREP*, ko e felāve’i ia pea mo e ‘ataakai, pea mo e *energy*, ko e hoa ia ‘uhila, pea mo e hāfua e ngaahi *project* ko e *ongoing* eni ‘Eiki Sea ‘oku hoko atu pē ‘a e ngaahi *project* ko eni ke tokoni’i’aki ‘a e langa faka’ekonōmika ‘a e fonua.

Ko e *slide* ko eni ‘Eiki Sea ko e hoko atu ai pē ia ‘a hono feinga ke, ‘a ia ko e ngaahi palani ngāue eni ko eni ‘i he Pule’anga, ‘a ia ‘oku hoko atu pē ia ‘i he ta’u ni ‘o a’u ki he 2004, ‘a ia ko e meimeí ko e hoko atu pē ‘a e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko, pea mo toe teke ‘a e ngaahi ngāue foki ko eni he ‘oku taimi kehekehe ‘a e *progress* ko eni ‘a e ngaahi *project* ko eni, pea ‘oku kau foki Sea ‘a e tāpuni ko eni ‘a e kau’ā fonua ‘i he *issue* lahi ‘oku tuai ai hono fakahoko e ngaahi ngāue ko eni. Ko e ‘uhinga he ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘i he taimi ni ‘oku fai’aki pē ‘a e fetu’utaki *virtual conference* tatau pē ki he kau *consultant* pea pehē mo e Pangikē, ‘a ia ko e ngāue lahi ia ‘a e Falepa’anga pea mo e ngaahi kupu fengāue’aki hono feinga ke tekelele ‘a e ngaahi ngāue fakalalakaka ko eni ke toe vave ange hono fakahoko.

Fakama’ala’ala ki he fakalalakaka ki he Ngaahi Ngāue lalahi

Ko e kaveinga fika 6 ‘Eiki Sea ko e fakalalakaka ia e ngaahi ngāue lalahi pē ko e *Infrastructure Development*. ‘Oku mahu’inga’ia ‘a e Pule’angá ‘i hono fakahoko e ngaahi ngāue lalahi koe’uhi ko ene tokoni ki he tupu faka’ekonōmika, pea mo hono hākeaki’i ‘a e tu’unga ‘a e mo’ui ‘a e kakai, ko e lelei ange tu’unga he ngaahi ngāue lalahi, ko e faingamālie ange ia ‘a e fefononga’aki mo e ngāue fakalalakaka ‘o tokoni ki he mo’ui ‘a e kakai ‘o e fonua.

Ko e ngaahi ngāue eni kuo lava ‘i he Ta’u Fakapa’anga 21. Langa fo’ou ‘a e ngaahi nofo’anga taautaha ‘a ia na’e uesia ‘i he saikolone, ‘osi lave ki ai kimu’a. Ko hono kakato e polokalama fakalelei’i ‘o e ngaahi ‘apiako, na’a ku ‘osi lave pē mo ia kimu’a, polokalama fekelelei’i ‘o e ngaahi hala, ‘a ia ‘oku ‘amanaki ke hokohoko atu ia ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2002. Tali ke fakahoko e ongo *project* lalahi ‘e 2, ‘a ia ko e fakalahi ia mei he Uafu Kuini Salote ‘Eiki Sea, ‘a ia kuo ‘osi pau hono pa’anga ko e pa’anga ‘e 45 *US* miliona ki hono fakalahi ‘o e Uafu Kuini Salote, pea pehē mo e Hala Fakakavakava ‘i Fanga’uta ‘a ia ko e ‘esitimetí ki he ngāue ko eni, ko e pa’anga ‘Amelika ‘e 55 miliona. ‘A ia kuo lava ‘o fakapapau’i ‘a e pa’anga ‘e 35 miliona ki he *project* ko eni ‘i Fanga’uta, ‘oku, ko e ki’i faikehekehe ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku lolotonga

fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga, pea mo e ngaahi nima tokoni ke lava ha founa ke fakakakato eni 'uhinga ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni.

Na'e fakakakato foki hono langa hono fakalelei'i 'a e ngaahi 'Ofisi 'o e Fakaetamaki, Fakaenatula 'i Ha'apai, Vava'u, pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e palani mo e fokotu'utu'u ke langa 'a e 'ofisi tatau pē 'i Tongatapu ni 'i he malumalu ia 'o e *project* ki he *PREP*, pea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Māmani. 'A ia kuo lava 'o kakato he na'e 'osi huufi mai pē ia e ongo 'Ofisi ko eni 'a e *MEIDECC* ke ne tokanga'i 'o ka hoko ha fakatamaki ki he ngaahi vahefonua, pea ko ene foki mai eni ke fakakakato ke toki langa e fu'u 'ofisi faka'ofa faufaua mo'oni 'Eiki Sea 'i Tongatapu ni ma'a e va'a ko eni.

Toe fakakakato foki pea mo e ngaahi ngāue langa ko eni ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'Ofisi 'o e Komisiona Fakamafola Lea 'a Tonga, 'a ia na'e 'osi huufi ia pea 'oku fai 'a e ngāue 'Eiki Sea ke lava 'o fakakakato hono 'omai 'a e kau Siapani ke nau ō mai 'o fakakakato hono fokotu'u 'a e ngaahi me'angāue fakatekinikale 'i he fale ni kae lava 'o ngāue'aki. Lava foki 'apiako Polisi Tonga hono huufi, pea pehē ki he lava 'o fakakakato mo hono langa 'a e Palasi ko Heilala Tangitangi 'i he Funga Fonua.

Na'e tali foki 'a e tu'utu'uni ngāue ki hono malu'i 'o e ngaahi koloa mo e naunau e Pule'anga pē ko ha *Infrastructure Insure Scheme* ke tokoni ki hono fakapa'anga hono tokanga'i 'a e ngaahi ngāue lalahi koe'uhí 'oku kau heni he fakamole lalahi 'a e Pule'anga. 'Oku mahu'inga ke fakapapau'i 'oku tauhi mo tu'uloa 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga. Ko e ngāue 'e hoko atu ki ai ko hono siofi mo fakamahu'inga'i 'a e ngaahi koloa e Pule'anga he lolotonga ni. 'Oku fai hono vakai'i 'i he ngaahi founa malu'i 'e taau mo fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko eni. 'Ikai ke ngata pē foki 'Eiki Sea he koloa 'a e Pule'anga ka 'oku kau heni pea mo e koloa ko ē ngaahi poate 'a e Pule'anga. Lolotonga fakahoko he Pule'anga pea mo e Potungāue 'a e *Public Enterprise* ke fai ha siofi ke lava 'o malu'i fakalukufua pē ko e fokotu'u ha kautaha malu'i 'a e Pule'anga ke nau tānaki kātoa mai 'a e fu'u silini ko eni 'oku tafe ki tu'apule'anga 'i he malu'i 'o fokotu'u'aki ha kautaha malu'i ke lava nofo e silini ko ia fakalotofonua.

'I he mahu'inga ke fakapapau'i 'a e malu mo tu'uloa 'a e ngaahi ngāue lalahi kuo tali ai ke fokotu'u ai 'a e mafai ki he fefononga'aki 'i he hala pule'anga pē ko e *Land Transport Authority*. 'Eiki Sea kuo tali eni he Kapineti ke fokotu'u 'a e sino ko eni, pea 'oku 'osi fokotu'u mo e komiti, *working committee* kamata ke nau ngāue ki hono fa'ufa'u 'o e lao pea mo e *structure* ke tau nga'unu ki ai 'o hangē ko e ngaahi nga'unu ko ē 'oku fai hotau ngaahi fonua kaungā'api, pea 'oange leva ki he sino ko eni 'a e mafai kakato ke ne tānaki 'a e pa'anga 'oku ma'u pea mei he fefononga'aki laiseni hāfua mo e ngaahi *fees* ko ia fekau'aki mo e hala, pea tokoni foki e Pule'anga toki 'oatu pē ha pa'anga *grant* pea mei he 'ū *excise* 'oku hilifaki ki he lolo ke fakapa'anga'aki 'a e sino ko eni lava ke ne mapule'i mo palani fakalelei hono tanu mo tauhi fakalelei hotau hala ke a'u ki ha tu'unga ma'olunga 'o hangē ko ia 'oku tau faka'amu ki ai.

Ko e tefito'i ngāue 'a e Pule'anga he ta'u fakapa'anga 2002 'e kei fakatefito ai pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 22/24 'i he hokohoko atu 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahi ne u 'osi lave atu kimu'a, 'a ia ko e polokalama fakalelei ki he hala, fakalahi 'a e uafu Kuini Salote, hala fakakavakava 'i Fanga'uta, pea 'oku kau foki heni 'Eiki Sea pea mo e

uafu 'o e ngaahi 'otu motú. 'A ia 'oku kau ki heni 'a e uafu 'o Nomuka, uafu 'o 'Uiha, pea mo e uafu ke tu'u 'i Niutōua pea mo e fakalelei'i 'a e hū'anga ki 'Eueiki pea kau mai mo e fanga ki'i uafu iiki kotoa 'o e ngaahi 'otu motú, Ha'apai pea mo Vava'u, kau ia he polokalama ngāue 'a e Pule'anga ke lava 'o fakakakato he ko e halapule'anga foki eni ia ki he fanga ki'i motu. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ia he polokalama ngāue 'a e Pule'anga he ta'u ko eni ke lava 'o 'inasi e ngaahi motu ko eni 'i ha uafu 'oku faka'ofu'ofa 'e tokoni ki he'enua fefononga'akí.

'E vakai'i he Pule'anga 'a e founa ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi polokalama ngāue fakalalaka lalahi ko eni ke kei fakahokohoko atu pē ia 'i he ta'u ngāue ko eni pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai. Hala fakakavakava ki he vāhenga fili Tongatapu, 'a ia ko e 9 mo e 10 ia. Fakalahi 'a e mala'e vakapuna Lupepau'u 'i Vava'u, hala fakakavakava fo'ou ko ia 'i Talihau, Mala pea mo 'Otea pea pehē ki he polokalama ngāue ki he uafu 'o Nomuka mo 'Uiha ne u 'osi lave ki ai...

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... koe'uhí ko e tokanga mavahe ki he ngāue fakalalaka ki he halá, kuo fokotu'u ai 'e he Pule'angá 'a e sino'i pa'anga ki hono fakalelei'i 'o e halá. Pē ko e *Road Maintenance Fund*. Na'e 'osi tali foki 'a e Lao ko eni 'Eiki Sea ki he hala pule'angá pea 'oku 'i ai 'a e, tuku mai ai e mafai ke lava fokotu'u 'a e *account* ko eni pea ke toki to'o ha silini mei ai mei he 'esitimetí, 'o 'ave 'o fakahū ki ai ke tokoni ki he fakahoko e ngāue ke fakalelei'i 'a e hala pule'anga.

Ne u lave foki ki he fokotu'u ko eni e *Land Transport* pea 'oku hoko atu pē e ngaahi ngāue ki hono tokoni'i 'a e fefononga'akí 'i tahi kau ai 'a e ma'u'anga 'uhilá pea mo e ngaahi faka'atā ki he tukuhaú *subsidies* 'a ia na'e 'i ai e tokoni 'oku lolotonga fakahoko he taimí ni ki he Tokelau pea pehē ki Vava'u mo Ha'apai 'i he fefolau'aki vaka tahí. Ko e ta'u kuo 'osí na'e vahe'i pē pa'angá ki Ha'apai, ko e ta'ufo'ou Sea 'oku 'ai pē ke na kau pē Vava'u pē mo Ha'apai, 'ave pē ki ai e 4 kilu, pea ke na toki fetokoni'aki pē ai. Manatu'i 'oku 'osi 'i ai pē foki 'a e 'Otumotuanga'ofá ia. Ko e vaka ia 'a e Pule'angá 'oku fai fatongia ma'a nautolu. Ko e 'uhinga pē eni ia ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi mo e ngaahi project mo ha ngaahi fiema'u mavahe 'e fiema'u 'e he ongo vahefonuá. Pea pehē pē ki Tokelau 'osi 'oange pē honau 'inasi ko e 'uhingá ke tokoni ke fakapapau'i 'oku lava 'a e vaká 'o a'u ki ai *at least* tu'o taha pē tu'o ua he māhina. Pea 'oku 'inasi tatau ai pē pea mo e Vahefonua 'Eua ki he tokoni'i 'a e vaka 'o e Vahefonua 'Euá ko e 'uhingá ko e sēvesi mahu'inga 'oku ne fai ki he vahefonuá.

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u ki he hala ki he *Land Transport* na'a ku lave ki ai, pea mo e ngaahi tokoni kehekehe *subsidies* 'a ia 'oku fakafuofua 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ko eni pē ko e *subsidies* ki he pa'anga 'e 4.2 miliona.

Ko e ngaahi ngāue fakalelei 'a e Pule'angá pē ko e *Public Sector Reform*. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e tokanga ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he fakalelei 'a e Pule'angá 'o taumu'a eni ki he toe lelei ange mo vave 'a e fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonuá. Ko e ngaahi ngāue eni kuo lava ki he ta'u fakapa'anga lolotonga. Na'e lava ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e kaveingá ni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'o kau ai ...

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā ko 'etau taimí 'oku vave, ka 'oku ou kole atu ai pē ke faka'osi mai ai pē 'a e Polokalama Fika 7 he toenga ko eni. Mālō ka tau mālōlō, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e tali ai 'a e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ke toe lelei ange 'a e founa fakahoko ngāue 'i he ngaahi taimi 'oku hokoua mai ai 'a e ngaahi fakatamaki fakatu'upakē, mo e tō mai 'a e fokoutua faka'auha. Pea na'e ma'u mai ai 'a e pa'anga tokoni ko e pa'anga 'e 30 miliona 'Amelika mei he *Crisis Recovery Window* pē ko e *CRW* 'a e Pangikē 'o Māmaní 'a ia na'e fakahoko ai. 'A ia ko e pa'anga tokoni eni Sea ko e tokoni mai mei he Pangikē 'a Māmaní 'ihe ki'i *window* ko ení he taimi 'oku hoko ai ha faingata'a pehé ni hangē ko ení, pea na'e ma'u mei ai e tokoni ko e pa'anga 'e 30 miliona 'Amelika. Tau ki'i koma ai 'Eiki Sea ka tau toki hoko atu, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā, Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai ke tau hoko atu mālō.

<008>

Taimi: 1125-1130

Sea Komiti Kakato: Kole ki he Minisitā Pa'anga ke hoko atu ai pē 'ene fakamaama, fakalavalava eni e ngaahi fakamatala kakato 'a e patiseti, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato kuo kamata'aki Sea kau hoko atu hono fakaikiiki atu 'etau 'esitimetí. Na'e lava foki ke fakahoko pea mo e ngaahi tokoni faka'ekonōmika mo e fakasosiale ki he ngaahi kupu ko eni, ki he kau vaivai, kau faingata'a'ia pea mo e hou'eiki fafine, kau ngāue mo e ngaahi pisinisi na'e uesia, 'a ia ko e kau ngāue ko e fa'ahinga ko eni na'e *redundant* ko e 'uhinga ko e hoko e kōviti na'e 'i ai 'a e tokoni mavahe 'a e Pule'angá ki ai pea pehē mo e *retirement fund* pea na'e 'osi lava 'o fakahoko ia kae 'uma'a 'a e ngaahi pisinisi na'e uesia pea toe fakalōloa he Pule'anga fakafo'ou 'a e aleapau ngāue pea mo e Pangikē Fakalalakaka ki he polokalama ko e ko e *Government Development Loan*. 'A ia ko e pa'anga katoa kuo tuku 'e he Pule'anga ki he pangikē he taimi ni fe'unga ia mo e pa'anga 'e 18 miliona. Pea ko e pa'anga ko eni 'oku vilo pē ia 'Eiki Sea. 'A ia 'oku ō atu 'a e kakai 'o e fonuá, kau pisinisi 'o nō mei ai pea ko e taimi ko ē 'oku nau tā mai ai fakafoki mai ai pea 'oku vilovilo pē seniti ko ia 'i he pangikē. Na'e fakalahi atu ia he Pule'anga he ta'u ni 'aki e pa'anga 'e nima miliona 'alu hake 'o 18 na'a ku lave ki ai he ko e 'uhinga ko e Toutai pea mo e Takimamatá. Pea toe fai e aleapau ngāue fo'ou pea mo e pangikē ki he ta'u 'e nima ko eni ka hoko mai. 'I ai foki mo e Lao ki he Fakamaau Fakavaha'apule'anga pē ko e *International Arbitration Bill* kau ai mo hono fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e *MOI* ke nau tokanga mavahe ki hono fakahoko 'a e ngaahi langa 'o fakatatau ki he *building codes*.

Ko e alēlea ko ē 'o e Fale Pa'anga mo e ngaahi kupu fekau'aki pea mo hotau ngaahi hoa ngāue ko ē 'oku nau tokoni mai ka tautolu 'oku nau alēlea ai ki ha ngaahi founa mo ha ngaahi kaveinga ngāue kuo pau ke fakahoko he Pule'angá ko e tokoni ia ki he fakalelei'i 'a e founa ngāue 'a e ngaahi potungāue kehekehe 'a e Pule'anga ke fakamālohi'i 'a e ngaahi fiema'u fakapa'angá pea 'oku 'iloa eni 'Eiki Sea ko e *Joint Policy and Reform Matrix* pē ko e *JBRM*.

Ngaahi fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko ki he ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni Ngāue 'a e pule'anga

Pea ko e fokotu'u mai e ngaahi kaveinga ngāue ko eni kuo pau ke feinga e ngaahi va'a ko ē e Pule'anga 'oku fakapatonu ki ai ke fakakakato e ngaahi fatongia ko eni 'o a'u 'o kapau 'oku fiema'u ke fakalelei'i ha lao pē ko hono fa'u ha lao fo'ou pea 'oku hoko leva ia ko e ngaahi makatu'unga ia ko 'ene lava ko ē 'o ...

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... fakakakato iá pea toki ‘omai leva he ngaahi, he hoa ngāue ‘a e tokoni fakapatiseti ko ē ma’a e Pule’anga ‘i he ta’u kotoa. ‘Oku ‘ikai ko ha pa’anga eni ia ‘oku ‘omai pē ia ka ‘oku ‘ikai ke tau fai ha me’a. ‘Oku ‘i ai ‘ū *condition* ia ki ai kuo pau ke fakalelei’i he Pule’angá ‘a e ngaahi founa ngāue pea te u lave atu ki he alea ko iá ki he ngaahi founa ngāue ‘oku fiema’u ke fakakakato ‘i he ta’u ngāue ko ení.

Fiema’u ke fakalelei’i ‘a e tukuhau ngāue’akí pē ko e *Excise Tax Amendments* ki he fiema’u pea mo e palani taimi nounou ki he ngaahi mo’ua nō pē ko e *Guarantee Policy*. Fiema’u foki ke ‘i ai mo ha tu’utu’uni ngāue ‘a e Pule’angá ki he malu’i e nō ‘i he *Medium Term Debt Strategy* ‘e fiema’u ke fakafo’ou e ngaahi founa fakapa’anga hono pule’i e pa’anga ‘a e Pule’angá pē ko e *Public Finance Management*. Fiema’u ke ‘i ai ha Lao ki he Ngaahi Vāhenga Ngāue pē *Wage Bill*. Pea ‘oku fakaivia foki ‘a e tu’unga mateuteu ki he uesia ‘a e feliuliuaki ‘o e ‘eá mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula. Kau ai heni ‘a e fiema’u ke monomono ki he Lao hono Pule’i ‘o e Fakatamaki Fakatu’upakē pē ko e *Emergency Management Act*.

Kau heni ‘a e ngāue ko e fiema’u e founa aleapau ki he fakatau koloá mo e sēvesi ‘a e Pule’angá. ‘I ai mo e fiema’u ko e palani ki hono fakapa’anga e ngaahi fakatamaki fakaenatula *Disaster Risk Financing Strategy* pea pehē foki ki he palani ki he huhu malu’i fakafonua ko ia e mafola e mahakí. Pea ‘oku fiefia pē ke fakahoko atu ‘osi fakakakato ‘a e palani ngāue ko ení he Potungāue Mo’uí.

Pea ko hono tolú leva, ‘i ai e fiema’u ke fakalelei’i e ma’u’anga mo’uí mo e tu’utu’uni ki he ma’u ngāue ki he fakalalakaka fakatekinolosía. ‘A ia ‘oku ‘i ai leva e ngaahi fiema’u ko ení.

- Fiema’u ke fakalelei’i ‘a e Lao ki hono Sivisivi’i ‘o e Ngaahi Ako’anga Fo’ou ‘oku fokotu’u he fonuá pē ko e *TNQAB Bill*.
- ‘I ai mo e fiema’u ki he tu’utu’uni ngāue ke muimui ki ai ‘a e *MIA* ki hono fakangāue’i e kau ngāue lau’ahó.
- ‘I ai mo e tu’utu’uni ki he tokotaha ngāue sivilé ‘i he fakamamahi fakasino pē ko e *Public Service Sexual Harassment Policy* ‘a ia ‘oku ‘osi tali eni he Pule’angá.
- Founa aleapau makehe ki hono faka’atā ‘a e fakatau atu e ngaahi koloa ‘a e Pule’angá ki he ngaahi fiema’u vivili tautautefito eni ki he taimi ‘oku hoko ai ha faingata’a ‘i he fonuá.

Fiema’u foki ke fakahoko e ngaahi fokotu’u ngāue ko ení.

- Vakai’i ‘a e ngaahi ngāue fakamole ‘a e Pule’angá.
- Fiema’u ke ‘i ai ha palani ngāue ki hono tokanga’i mo pule’i ‘a e ngaahi ngāue fakapa’angá *PFM*.
- Fiema’u ke ‘i ai ha ngaahi me’afua ke ne sivi ‘a e fakahoko ngāue lolotonga ‘a e *PFM* ‘i he taumu’a ke ngāue’aki ‘a e me’afua fakavaha’apule’anga.

Ko e palani ngāue ni na’e fokotu’u ia ke tokoni ki hono a’usia ai ‘a e ngaahi, *matrix* mahu’inga ‘a ē ko ē na’a ku lave ki ai pē ko e *pillars*. Na’e fakatokanga’i ki hono toe sivi’i ‘o e ngaahi founa ki hono pule’i e ngaahi me’a fakapa’anga ‘a e fonuá ‘i he 2020 ‘a ia na’e fakatefito eni ‘i he *assessment* na’e fai ‘e he *PEFA* mo e ngaahi tefito’i ngāue kotoa ‘e 136 na’e fiema’ú. ‘A ia ko e tefito’i ngāue eni ‘e 74 kuo peseti ‘e 54 ‘oku tāketi ki ai he faka’osinga ki Sune 2021.

Sea fakaikiiki ko eni 'o e ngaahi *slides* ko eni mo e me'a ko eni 'oku ou fakamatala ki ai 'oku ou to'o kongokonga lalahi atu pē pea kuo 'osi fakahoko mai pē 'e he Kalake Pule 'oku 'i ai e ni'ihi he Hou'eiki 'oku nau fiema'u 'a e tatau ko eni 'Eiki Sea. Pea ko u fiefia pe au ke fakahū atu ngaahi tatau ko eni 'atā faka'ilekitulōnika ia ke toki 'oatu 'e he Kalaké ko e 'uhingá ke tokoni atu ki he kau Mēmipá 'o kapau 'oku nau fiema'u.

Hoko atu pē ki he ngaahi me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'a e ngaahi liliu ko eni 'i he *public sector reform* 'a ia na'a ku 'osi lave atu ki ai.

Ko e tu'unga 'o e Patisetí 'oku fakapa'anga he Pule'angá 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20. 'Eiki Sea ko e fakakātoa e tānaki pa'anga hūmai 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga kuo'osí na'e nounou'aki ia 'a e 12.7 miliona mei he 'Esitimetri kamata ko e 363.4 miliona. 'Oku makatu'unga eni mei he holo 'a e tānaki pa'anga hūmai mei he tukuhau'aki 'a e 19.4 miliona pea mo e 4.3 miliona mei he tānaki pa'anga hūmai, 'ikai ke tukuhau'í ...

<002>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e hulu atu foki 'a e tānaki 'ene 'inasi mei he ngaahi pa'anga makehe 'aki 'a e \$12 miliona, makatu'unga pē ia mei hono tuku atu 'e he Pule'anga 'a e Pōnite fe'unga mo e pa'anga 'e 13 miliona. Ko e fakakātoa 'o e fakamole 'a e Pule'anga na'e si'isi'i'aki ia 'a e pa'anga 'e 28 miliona, mei he 'esitimetri kamata, 'a ia ko e 363.4 miliona. Ko e fakamole ki he vahe mo e ngaahi monū'ia na'e holo'aki ia 'a e 17.8 ko e fakamole ko ē ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga fakalukufua, na'e holo'aki ia si'isi'i'aki 'a e pa'anga 'e 10 miliona.

'Eiki Sea, 'oku fiema'u ke fakahoko ha tokanga mo ha ngāue makehe ki he fakamole ki he ngaahi ngāue tau'atā, tu'a taimi pē ko e 'ovataimi ke malava ai 'o mapule'i lelei 'a e fakamole ki he vahe, mo e monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga, fakatātā'aki eni, ko e Potungāue Mo'ui 'oku ma'olunga taha 'enau fakamole ki he ngaahi ngāue tu'ataimi ko e pa'anga 'e 4 miliona, hoko atu ki ai 'a e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute pea mo e Potungāue Pa'anga. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea, 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki ko e Potungāue Mo'ui, ko e tokanga ki he tokangaekina 'a e mo'ui kuo pau ke ngāue houa 'e 24 'a e kau 'ofisa, he Potungāue Tānaki Pa'anga ko e ngaahi taimi ko ē ki he tau mai 'a e vaka pea mo e ngaahi fiema'u pehē, kuo pau ke ngāue e kau 'ofisa ki he *border*. Hangē pē ko e lave kimu'a, ko e holo 'i he tafa'aki 'o e fakamole 'i he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga, na'e makatu'unga ia 'i he toloi hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki he ngaahi *project* langa lalahi, fakangatangata 'o e fefolau'aki fakavaha'a pule'anga, pea si'isi'i mo e ngaahi fakatau, 'o makatu'unga pē ia 'i he fakangatangata ko ē 'o e Kōviti 19.

Ko e palanisi fakalukufua leva 'o e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 20 'Eiki Sea, na'e hulu'aki ia 'a e pa'anga 'e 16.2 miliona. 'Eiki Sea 'a ia ko e fakamatala eni ko hono ki'i *brief* mai pē eni 'o 'etau *public account* 'a ē ko ē na'e 'osi fakahū mai ko ē ki he Fale, pea tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'A ia ko e, 'e toki fai hono alea'i he Komiti Pa'anga pea toki fakafou mai ai ki he Fale ni, 'a ia ko e hulu 'i he Ta'u Fakapa'anga ko eni 2019/20 na'e fe'unga kātoa ia mo e 16.2 miliona 'Eiki Sea.

Ko e tu'unga fakapa'anga eni 'Eiki Sea 'o e Ta'u Fakapa'anga lolotonga, 'a ia 'oku 'omai e 19/20 ke tokoni ki he Hou'eiki 'enau mea'i e tu'unga fakapa'anga e fonua, 'osi 'atita e *account*

ko ia. Ko e tu'unga fakapa'anga eni hono *update* mai 'o a'u mai ki he 'aho ni, ki he 2020/21 'a ia 'oku ngata 'i Sune, 'aho 30.

Fakama'ala'ala ki he patiseti fe'amokaki 'o e ta'u kuo'osi

'Eiki Sea 'oku fakamatala'i atu 'e he ongo *slide* ko eni 'a e tu'unga 'o e patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he ta'u lolotonga. Ko ia ai na'e fakahū atu mei he Pule'anga ha Patiseti Fe'amokaki ko e pa'anga 'e 59.6 miliona pē ko e 60 miliona. 'A ia ko e 320 miliona ko e Tānaki Pa'anga Hū Mai ia, pea ko e 380 miliona ke fakahoko'aki ia 'a e ngaahi fatongia, 'a e ngaahi fatongia. Ko e Patiseti Fe'amokaki ni ko eni na'e palani ia ke fakapa'anga mei hono tuku atu ha Pōnite fo'ou fe'unga mo e pa'anga 'e 20 miliona. Nō 'i he totongi ma'ama'a mei he Kautaha Fakavaha'a, Fakamāmani Lahi pē ko e *IMF*, 'a e pa'anga 'e 19 miliona, pea ko e toengá leva ko e pa'anga 'e 20 miliona mei he pa'anga mohe 'a e Pule'anga.

Ko e fokotu'utu'u ngāue 'Eiki Sea, ki hono fakapa'anga ko eni e 59.6 miliona ko eni, 'o hangē ko ia na'a ku fakamatala, toutou fakamatala ki ai 'i he taimi tatau pehē ni pē 'o e ta'u kuo'osi, 'a e mahu'inga hono 'ikai ke toe holoki 'a e pa'anga 'esitimeti ki he 2020/21, he ko e, ke fakakakato e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga, kae tautautefito ki hono malu'i 'a e fonua ni pea mei he mahaki Kōviti 19, pea mo e ngaahi palani ngāue 'a e Pule'anga 'i he ta'u lolotonga. 'A ia ko e founa ngāue, ko e founa ...

<005>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...hono fakapa'anga 'a e fe'amokaki ko ia ko e founa ngāue 'e tolu ko ena na'a ku fokotu'u atu te u toki lave 'amui ange ko e hā 'etau tu'unga ko ē he'etau a'u mai ko ē ki he 'aho ni.

Holo Pa'anga 'e 12.3 miliona pa'anga mei he tukuhau.

'I he lolotonga 'o e ta'u na'e kei hokohoko atu ai pē 'a e uesia he Koviti-19 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua. Na'e hā mahino mai 'eni 'i he lolo fakalukufua 'a e tānaki pa'anga hūmai 'aki 'a e pēseti 'e 10, 'a ia 'oku fakafuofua ia ki he 12.3 miliona mei he pa'anga hū mai ki he tukuhau pea pa'anga 'e 4.6 miliona mei he pa'anga hū mai 'ikai tukuhau, 'a ia ko e ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe ia, holo 12.3 mei he tukuhau holo'aki 'a e 4.6 mei he ngaahi *source* kehe 'a e Pule'anga. Neongo 'a e uesia kovi 'i he Koviti-19 'a e tānaki pa'anga hū mai fakalotofonua, pea mo e 'ikai ma'u mai 'a e tokoni fakapa'anga 'a e Pangikē Fakalalakalaka 'Esia ki he Patiseti ko e 11.6 miliona. Ne tokoni lahi 'aupito foki 'a e tokoni fakapa'anga ki he Patiseti ne ma'u mai mei he Pangikē 'a Māmani 'a ia ko e pa'anga 'e 30 miliona 'Amelika he na'e ma'u ai 'a e pa'anga 'e 69 Tonga. Pea mo e nō pa'anga 'e 22 miliona mei he *IMF* 'i he totongi ma'ama'a 'i hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'i he taimi faingata'a ni.

Tupu mei hono ma'u mai 'a e tokoni ko eni mei he Pangikē 'a Māmani pea mo e nō mei he *IMF* na'e 'ikai leva ke toe fiema'u ke fakahoko 'a hono tuku atu 'a e ngaahi pōnite fo'ou 'e 20 miliona ko ena na'a ku lave ki ai 'i 'olunga 'i he founa hono fakapa'anga'i, pea ke ngāue'aki 'a e pa'anga mohe 'a e Pule'anga pa'anga 'e 20 miliona .6 ko ena 'oku 'asi atu he *slide* kimu'a.

Hulu'aki 3.4 miliona 'inasi ne totongi ki he pule'anga mei he'ene ngaahi pisinisi.

'Eiki Sea 'i he fakafuofua fakamuimitaha 'i he lolotonga 'o e ta'u 'o ngata mai ki 'Epeleli, na'e fakahoko atu ai pē 'a e uesia 'a e Koviti-19 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua. Na'e hā mahino mai heni 'i he holo 'a e fakalukufua 'a e tñnaki pa'anga hū mai 'aki 'a e pēseti 'e 6.3 pea mei he pēseti 'e 10, 'o makatu'unga ia 'i he holo 'a e tñnaki mei he pa'anga hū mai tukuhau 'o kau atu ki ai mo e toloi hono ma'u mai 'a e tokoni fakapa'anga 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia, 'o 'ikai tukuhau'i foki fakafuofua ki hono lahi'aki 'a e pa'anga 'e 4 miliona mei he estimate kamata ko e 36 miliona. 'Oku kaunga lahi ki heni 'a e leleiangē 'a e tñnaki mai mei he ngaahi 'inasi mo e koloa 'a e Pule'anga pē ko e *dividend* ko ē 'a e totongi mai he ngaahi *public enterprise* na'e tu'unga fakafiemālie 'aupito. 'A ia na'e liunga 2 ia 'i he tāketi ko e tāketi ki he *dividend* ko e 8.9 miliona ka na'e hulu'aki 'a e *dividend* na'e ma'u mai 'a e 3.4 miliona.

Ko e fakamole ko ē ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga, na'e fakafuofua ke si'isi'i'aki ia 'a e 11 miliona 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti kamata. Na'e makatu'unga 'a e fika ko eni mei he ngaahi lakanga 'atā 'oku lolotonga pukepuke 'e he ngaahi potungāue. 'Oku fengāue'aki fakataha foki heni 'a e Potungāue Pa'anga mo e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he kau ngāue fakapule'anga ki hono siofi pea mo hono pule'i 'a e ngaahi fakamole fekau'aki mo e totongi 'o e kau ngāue pea mo 'enau ngaahi monū'ia pē ko hono fokotu'u ha komiti ki hono sivilisi'i 'a e ngaahi kole lakanga 'atā kotoa pē 'a e ngaahi potungāue. 'Ikai ngata ai ne tuku atu foki 'a e tu'utu'uni ke fakatatali 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi lakanga 'atā kimu'a he 'aho 14 'o Sepitema 20, kae hoko atu pē 'a e ngāue ki he ngaahi lakanga 'atā hili 'a e 'aho 14 'o Sepitema. 'Oku mahino pē foki 'oku malava he ngaahi founa ko 'eni ke pukepuke lelei 'a e fakamole ki he vāhenga.

Ko e fakaikiiki 'a e ngaahi tokoni pa'anga makehe ne ma'u mai 'i he ta'u 2020/21. 'Eiki Sea kimu'a pea u hoko atu ki he fakamatala vahevahe 'o e Patiseti he ta'u fakapa'anga fo'ou, tuku pē mu'a ke u fakama'ala'ala atu 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga...

<007>

Taimi: 1145-1150

Pa'anga 'e 69 miliona tokoni fakapa'anga Pangikē 'a Mamani ki he Patiseti.

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ko eni ne ma'u mai 'i he lolotonga 'a e ta'u mo e anga hono vahevahē. Tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'o e Pangikē 'a Māmani pa'anga 'e 30 miliona 'Amelika, 69 miliona Tonga. Pea to'o leva 'a e pa'anga 'e 11.6 miliona ko 'enau tokoni angamaheni ia ki he patiseti pē ko e *budget support*. Pa'anga 'e 7.5 miliona ko e siofaki ia ki he totongi nō 'a e Pule'angá ki he kaha'ú. Ko ia na'e fokotu'u 'e he Falepa'angá heni 'a e *account* ki he *account* mavahe ko eni ke fakahū ki ai e kongá ko eni, ko e talifaki ia ki he taimi 'e hoko ai hono tā 'e he Pule'angá 'a e ngaahi nō ko eni na'e fai ki tu'apule'angá. 'O kamata meihe 2024 ko e taimi ia 'e makape ai 'a e tā nō.

Ko e pa'anga leva 'e 50 miliona ko e tokoni ia ki he langa fakalalakaká. Ka ko e 20 miliona ai 'oku fakataumu'a ia ke ngāue'aki ki hono totongi 'a e ngaahi fakamole felāve'i mo e KOVITI 19 'i he patiseti 'o e ta'u ni. Ko e toenga leva e 30 milioná 'oku vahe'i ia ki he ta'u fakapa'anga hokó ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e patiseti fe'amokakí. 'A ia ko hono vahevahe eni ko ē 'o e pa'anga ko ē na'e ma'u mai pea mei he tokoni 'a e Pangikē 'a Māmaní. 20 na'e tokoni ia ki he KOVITI 19 'i he ta'u ni, pea ko e 30 leva 'oku to'o mai ia ke kau hono fakapa'anga e

'esitimeti ko eni 21/22. 'A ia ko hono fakalea ko ia 'e tahá 'Eiki Sea, ko e 38 ko ē 'oku tau *deficit* 'aki ko ē he taimi ni, kapau na'e 'ikai ma'u mai e tokoni ko eni, 'e 68 'a 'etau *deficit*. 'A ia ko e 60, 68 pea ko e taimi pē foki eni ia 'oku fiema'u ha pa'anga lahi ki he fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá.

Pa'anga 'e 22.6 miliona no 'a Tonga mei he IMF

Ko e nō mei he *IMF* na'e ma'u mai ia ko e pa'anga 'e 22.6 miliona Tonga, na'e fakahū kotoa mai pē 'a e pa'anga tānaki hū mai fakalūkufuá 'o tokoni ai pē ai ki hono fakapa'anga mo fakahoko 'a e fatongia fakalūkufua 'a e Pule'angá. Ko e 14.6 miliona 'i he toloi 'a e totongi nō ki Siainá. Ko e totongi nō eni na'e totonu ke fakahoko ia 'i he ta'ú ni, 'i Ma'asi pea mo Sune ta'u ni. Ka ko e 'uhingá na'e tali 'a e fengāue'aki 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi fonua hau 'i māmani

G20 'o poupu mai ki ai 'a e *IMF* mo e *World Bank* pea loto lelei ai 'a Siaina ke toe toloi atu 'a e nō ko eni. 'A ia ko e pa'anga na'e 'esitimeti ki hení ko e 14.6 miliona. Na'e to'o mei ai 'a e pa'anga 'e 7 miliona ki he langa 'o e ngaahi fale na'e uesia 'i he saikolone *GITA* pea toe leva 'a hono fakapa'anga 'e patiseti fe'amokaki he ta'u lolotongá. Ko e 'uhingá ko e 'ikai ke lava fakahoko e totongi ko iá, na'e *reallocate* e seniti ko eni 'o tokoni ia ke fua 'a e fe'amokaki e ta'u lolotongá pea mo tokoni ki he langa afā ko *GITA*.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē 'amanaki lelei ki he ngaahi tokoni fakapa'anga mai ki he patiseti ma'u mai he vaha'a taimi ko eni ki Sune pea mei he Pule'anga 'Aosoteleliá pea mo Nu'usila pea 'e malava leva ke toe lahiange 'a e palanisi fakalūkufua, 'a ia 'oku fakafuofua ki he faka'osinga 'o Suné. 'Oku 'i ai foki 'a e fokotu'utu'u ka faingamālie ai pē 'a e patiseti 'o e ta'u lolotongá 'i he ngaahi fakafuofua ko eni, 'e fakahoko ai pē 'a hono 'ave 'a e ngaahi tokoni ko eni ki he tafa'aki fakalalakaká ke lava ke toe ngāue'aki ki he ta'u fakapa'anga fo'ou, 'o hangē ko e pa'anga tokoni mei he Pangikē 'a Māmaní. Ko e fengāue'aki 'i he taimi ni pea mo Nu'usila pea mo 'Aositelelia mo e ngaahi kupu fekau'akí, 'oku 'i ai pē faka'ilonga lanumata mai 'Eiki Sea. Ngalingali 'e toe ma'u mai ha 'u pa'anga tokoni kimu'a 'i he tāpuni 'a e ta'u fakapa'angá. Pea kapau 'e faingamālie ai pē 'o ma'u mai 'a e pa'anga tokoni ko iá 'Eiki Sea, 'e to'o ha kongá lahi ai, ke lava 'o toloi ki he ta'u kaha'ú ke ne fakapa'anga 'a e fe'amokaki ko eni 'etau patiseti ki he 21/22.

Ko 'etau patiseti ena 'Eiki Sea, 'a ia ko e 'esitimeti kamata 'o e 2021 ko e 'esitimeti fakalelei...

<008>

Taimi: 1150-1155

Fe'unga mo e Pa'anga 'e 38.1 miliona 'a e fe'amokaki 2021/2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i he *revise estimate* 2021 pea mo 'etau 'esitimeti ki he 2021/2022 'a ia 'oku fakafuofua ko 'etau 'esitimeti ko ia ki he pa'anga hū atu ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 618.4 miliona. 'A ia ko e hiki 'aki 'eni 'a e pēseti 'e nima mei he 'etau 'esitimeti kamata ko ē 'i he ta'u lolotongá 'a ia na'e 589.6 miliona. Pea ko e founa ena 'oku 'i ai, 'i ai leva fe'amokaki 'oku fakafuofua ia 'e fe'unga mo e pa'anga 'e 38.1 miliona.

Founa ke faka'apanga e fe'amokaki.

Ko e founa ko ē 'oku fokotu'u mai 'e Fale Pa'anga hangē pē ko e founa na'e ngāue'aki 'i hono fokotu'u mai 'i he Ta'u Fakapa'anga lolotonga hono fakapa'anga, te tau fakapa'anga e pa'anga 'e 30 miliona pea mei he *IMF* 'a ia ko e nō ma'ama'a eni ko e *concessional loan* 'a ia 'oku 'ikai ke tau toe tā ha interest nau tuku mai e ta'u 'e nima pea 'e toki tā eni he ta'u'e nima. 'Oku 'i ai e 'amanaki ke ma'u mai mo e tokoni pea mei he *DFAT* tokoni 'a 'Aositelēlia ko e 7 miliona. Pea 'e toe mei ai e 1.1 miliona 'e fakapa'anga pē ia mei he pa'anga mohe 'a e Pule'angá. 'Eiki Sea ko e ngaahi me'angāue eni pē ko e *tools in the toolbox* na'a ku lave ki ai he ta'u Fakapa'anga lolotonga, ko e ngaahi me'angāue eni kuo 'osi fokotu'u mai he Fale Pa'angá ke nau ngāue'aki ke lava 'o fakapa'anga 'a e patiseti ko eni. Ka 'i he taimi tatau pē foki ia 'Eiki Sea. 'Oku kei hoko atu pē Potungāue Pa'anga ia 'a e fengāue'aki pea mo e ngaahi kupu fekau'akí, 'a e Pangikē 'a Māmani, *ADB* mo e ngaahi hoa ngāue he 'e lava pē ia ke 'i ai ha tokoni pea 'oku 'i ai pē mo e faka'ilonga lelei mai ia ha'anau toe tokoni mai he ta'u lolotonga 'o hangē ko ia na'e fakahoko 'i he ta'u ni 'a e tokoni mai ko eni mei he Pangikē 'a Māmani 'a e 30 miliona 'Amelika. Pea kapau 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e ngāue ko eni Sea 'o faingamālie 'a e ngaahi matapā ko eni 'oku ava maí pea 'oku tau lele 'i matangi pē tautolu 'Eiki Sea ka ko e anga ia e tu'u e fakamatala 'ea ki he kaha'ú. Pea 'oku lotolahi pē Potungāue Pa'angá ia 'Eiki Sea ke fakahoko e ngaahi ngāue ko eni kuo fokotu'utu'u he Pule'anga ke fakahoko pea ko e fatongia ia 'o e Potungāue Pa'anga kae 'uma'ā e Pule'anga ke kumi mai ha pa'anga ke fakakakato e ngaahi ngāue ko eni 'uhinga ko e langa fakalalakaka 'a e fonuá 'oku tau fai.

Ko e fakaikiiki ko eni 'a e 'a e *slide* 49 'Eiki Sea 'oku maau 'aupito pē ia 'i he *briefing* ki hono fakaikiiki he 'ikai te u toe fu'u lau atu 'Eiki Sea hangē ko 'eku fakahoha'a 'anenai te u toki 'oatu e tatau 'o e 'o e *briefing* ko eni ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku nau fiema'ú fakataha mo e *slide* ke nau toki laulau. Ko e ni'ihī pē eni 'o e ngaahi, mo e ngaahi poini lalahi ko ē 'oku fiema'u ke fakahoko atu 'i he fekau'aki pea mo e *slide* ko ia fika 49. 'Oku 'i ai e pa'anga ai e 1.0 miliona he'etau 'esitimetī ki he malu'i mo e mo'ui 'o e kaungāue fakapule'anga 'i he ngaahi 'ofisi fakafekau lahi 'o Tonga 'i muli kau eni ia he fiema'u 'Eiki Sea he taimi ko ē ne hoko mai ai e kōviti 'e, fiema'u he ngaahi *mission* ia ko e fiema'u fakamāmani lahi eni ia. Kuo pau ke malu'i kātoa e kaungāue 'a e ngaahi 'ofisi ko ē 'i he Pule'angá 'i he ngaahi *overseas mission*.

'Oku to'o foki pea mo e nima kilu pē ko e vaua miliona ki hono fakafepaki'i 'o e faito'o konatapu 'a ia ko hono fakaivia eni 'a e ngaahi kupu fekau'akí. 'Oku to'o pea mo e .2 miliona ke fakalahi 'aki 'a e Patiseti 'a e Potungāue Pilisoné. 'Oku 'i ai mo e .3 miliona ki hono fo'u ha ngaahi founa ke 'ilonga ai ha ngaahi koloa kehe pē 'i tahi 'o hangē ko e toutai'i 'o e ngū feké 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo e .9 miliona ko e tokoni ia 'a e Pule'anga ki he fefolau'aki 'i he vaka tahī pē ko e *subsidy* 'o hangē ko ia nau lave ki ai 'anenai ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Vahe'i 'a e pa'anga 'e 1 miliona ki he ngaahi me'a fakafokifā

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku 'i ai e 1 miliona 'oku vahe'i ko e fakalahi'aki ia 'a e seniti tokoni ki he ngaahi me'a fakafokifā 'a e fonuá pē ko e *emergency fund*. 'Oku 'i ai e pa'anga 5 miliona ko e tokoni ia ki he taumu'a ki he matu'uaki 'a e ngaahi fale nofo'anga 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula nau lave pē 'anenai ki ai. 'Oku 'i ai mo e 'inasi 'a e Pule'angá ko e pa'anga 'e 2 miliona ki he tokoni ki he ngaahi *project* ko ē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá. 'A ia ko e 'inasi eni 'o e Pule'angá pē ko e *Government contribution* ki he ngaahi poloseki lalahi 'oku fakahokó.

‘Oku ‘i ai e pa’anga 2 miliona ‘oku to’o ko e fakalelei vāhenga fakata’u ia ‘a e kau ngāue fakapule’angá. ‘A ia ko e pa’anga ko ení ‘Eiki Sea ko e ‘osi ko ē ‘o e ta’u ngāue pea ‘oku fakahoko leva he *PSC* kae ‘uma’ā e, ‘a e kau *CEO* hono *assess* ‘a e fua fatongia ‘o e kau ngāue pē ko e *PMS*. Pea ‘oku vahe’i ‘a e pa’anga ‘e 2 miliona ko e hā e ola ko eni ‘o e ngāue ko eni ko hono faka’ai’ai eni ‘o e kau ngāue fakapule’angá ‘i he fua fatongia ko ē ‘oku nau faí.

‘Oku ‘i ai pea mo e 1.3 miliona ki he Potungāue Ngaahi Ngāue ki Mulí ke fakapa’anga’aki ‘a e ngaahi fakamole e ‘Ofisi Talafekau Lahi ‘o Tonga ‘a ia ko eni ‘oku tu’u ‘i *Abu Dhabi*. ‘Ofisi ko eni ‘Eiki Sea na’e ‘osi kamata hono fokotu’ú na’e fua pē ia he Pule’anga ko iá pea ko e toki kamata eni he ta’u ni hono fua ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi fakamole ko iá.

‘Oku ‘i ai mo e pa’anga ‘e 1.2 miliona fakalahi ‘aki ‘a e patiseti ‘a e ngaahi ‘Ofisi Talafekau Lahi ‘i Tongá ki he ngaahi fonua mulí koe’uhí pē ko e ngaahi fetōkehekehe’aki ‘a e fetongi pa’angá.

Ko e fakalukufua e Patisetí ‘oku fakapa’anga ia he Pule’angá a’u ki he ta’u fakapa’anga 2022 *Recurrent Budget*. ‘A ia ko e ongo *slide* ia ‘e 2 ko ená ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea neongo e ngaahi nunu’a mo e uesia kovi ‘o e KOVITI-19 ‘a e tu’unga faka’ekonōmika fakalotofonua ‘oku kei poletaki pē ‘a e Pule’angá ‘i he ta’u fakapa’anga 2022 ke tānaki mai ‘a e pa’anga ‘e 331.3 miliona. Pea ‘i he taimi tatau ‘oku fokotu’utu’u ai pē ‘a e Pule’angá ke ne fakamoleki ‘a e pa’anga ‘e 369.4 miliona ke fakapapau’i ‘oku fakahoko lelei hono fatongia ki he kakai ‘o e fonuá. ‘E iku foki eni ki he Patiseti fe’amokaki ko e pa’anga ‘e 38.1 miliona hangē ko ia ne u lave ki ai ‘i mu’á. ‘Eiki Sea ko e palani ko eni ‘a e Pule’angá ki hono fakapa’anga e Patiseti fe’amokaki 38.1 ne kau ai ‘a e kole fakalahi ki he ngaahi pule’anga tokoni mei mulí ‘o hangē ko e 7 miliona mei he Pule’anga ‘Aositelēliá. Pea ko e founa ‘eni ‘e fika ‘uluaki hono fuofua feinga ‘a e Pule’angá ki aí. ‘A ia ko e founa angamaheni pē ko e feinga ‘a e Pule’angá ke kole ha ngaahi pa’anga tokoni. Pea ko e founa fakamuimuitaha ke toki fakahoko ha kole nō.

‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālié ka u ki’i koma atu heni toe pē ‘etau ki’i fo’i *slide* ‘e 9 ki ‘a ho’atā pea ko e lavá atu ia ‘Eiki Sea. Mālō e ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Meesi pē kia koe hangē ko e lea ‘a e kainga mei Halalikú tau hū mai pē ko e takamilo faka’osí ia. Tau liliu ‘o Fale Alea. Mālō.

(*Na’e liliu ‘o Fale Alea.*)

Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau toloi e Falé ki he 2.

(*Toloi e Falé.*)

<002>

Taimi: 1400-1405

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki ko e fakahā atu pē pe 'oku ma'u 'etau *quorum*. Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lolotonga, tau fakafeta'i ai he tāpuaki fakalaumālie 'Eiki Sea, kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia. Hūfanga atu 'i he ngaahi talafakatapu kakato, kamata'aki ho Fale Sea, ne tali lelei 'e he Hou'eiki ho Fale. 'Oku ou lave'i kuo tukuhifo ki he Komiti Kakato, 'oku lolotonga fakakakato e fatongia 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga, talitali lelei e kakai kotoa pē 'oku mou me'a mai 'i he tapa kotoa pē. Hoko atu e 'Eiki Minisitā 'ikai ke u toe fakamole e taimi, 'uhinga ko e taimi 'a e 'Eiki Palēmia mo e ngāue 'a e Pule'anga, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea, fakamālō atu he kei ma'u 'a e faingamālie ke fakakakato 'a e fatongia ko eni.

Sea ko u kole pē ke u toe ki'i foki vave pē kimui ki he *slide* fika 49, 'a ia ko ena 'oku lolotonga 'i he *screen*, ko e patiseti ia 'a e Pule'anga ki he ta'u 2021/22. Ko e kātoa e ngaahi fakamatala na'a ku fai mai talu mei he kamata 'aneafi, ko hono 'omai eni 'o fakamā'opo'opo ki he 'esitimeti pea mo e lao ko ē, mo e lao ko eni ke fokotu'u atu ki he Fale ke nau tali.

'Eiki Sea ko e tafa'aki ko ē 'o e Pa'anga Hū Mai na'e fakafuofua ia 'e tānaki mai 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'e 580 miliona, 'a ia ko e hiki'aki eni 'a e peseti 'e 9% mei he 'esitimeti kamata ko ia 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga ko e 530 miliona. Fakatokanga'i ange ko e fika ko eni 'oku 'ikai kau ai 'a e ngaahi founa fakapa'anga 'o e Patiseti Fe'amokaki.

'I he fakafuofua ko eni ko e peseti 'e 40% ko e tokoni ia fakapa'anga mo e koloa mei he ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakaka, pea ko e peseti leva 'e 38% ko e Pa'anga Hū Mai ia mei he tukuhau, pea peseti leva 'e 14% mei he ngaahi pa'anga kehe 'oku tānaki 'e he Pule'anga.

'Eiki Sea ko e fakalukufua ko ē Patiseti Fakamole 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 22, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 618.4 miliona, 'a ia ko e hiki peseti 'e 5% ia mei he 'esitimeti kamata ko ē 'o e ta'u lolotonga, ko e 589.6 miliona, 'a ia ko e hiki peseti 'e 5% ia. Ko e peseti 'e 60% 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga, pea peseti leva 'e 40% 'oku fakapa'anga ia 'e he ngaahi tokoni ki he fakalalakaka. Ne u 'osi lave atu au Sea ki he peseti 'e 5% ko eni 'oku hiki'aki ki he ngaahi Potungāue mo e ngaahi ngāue 'oku fakalahi 'enau patiseti, ko e ni'ihi pē eni na'e ta'omia, ka 'oku ou fiefia, faka'amu pē ke fakakau atu ...

<005>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'a ia ko e 5 miliona ko e konga hono ua ia *project* misini lesisita fakata'u, 'a ia ko e tokoni eni ki he *project* 'a e tukuhau ki he 'ange 'a e misini mo e polokalama *computer* ke ne lava 'o tānaki 'a e tukuhau fakata'u. 'I ai pea mo e .4 miliona ki he Komisoni Fili ko e 'uhinga ko e teuaki ko ia 'a e Fili Fale Alea 'i Novema 'o e ta'u ni. 'I ai leva pea mo e 1.5 miliona Sea 'oku 'ave ia ki he Potungāue *Statistic* ko e 'uhinga ko e tohi kakai 'a e fonua 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Novema 'o e ta'u ni. Pea ko e faka'osi leva ko e .4 miliona 'oku 'ave ia ki he 'Ofisi 'a e 'Eiki Palēmia ke fakalelei'i'aki 'a e vahe ko eni 'a e kau 'ofisakolo mo

e kau pule fakavahe, 'a ia ko e pa'anga 'e 200 he mahina 'o tokoni ki he' enau fefononga'aki ko e telefoni mo e ngaahi me'a ala pehē.

Ko e *slide* ko eni na'a ku 'osi lave pē ki ai mo e founa hono fakapa'anga ko eni 'a e fe'amokaki ko eni 'a e 38.8 miliona. Ko e ngaahi potungāue eni Sea 'a ia 'oku nau 'inasi lahi taha 'i he Patiseti 'a ia ko e Potungāue Mo'ui, Potungāue Ako pea pehē ki he Potungāue Pa'anga, 'uhinga foki 'a e lahi 'a e Potungāue Pa'anga 'Eiki Sea he ko e 'uhinga he ko ia 'oku ne tākaki mo fakama'opo'opo 'a e ngaahi tokoni ko ē 'oku fai mai ko ē ki he Pule'anga fakalukufua.

Ngaahi Potungāue ma'u 'inasi lahi taha mei he Patiseti 2021/2022

Ko e ngaahi potungāue ena 'e 5 tu'u kimu'a na'e fakalelei'i 'enau Patiseti, pea ko hono ki'i fakaikiiki ena 'oku 'oatu fakatatau pē ia ki he ngaahi potungāue pea na'a ku 'osi lave atu pē kimu'a he *slide* 50 ki ai.

Sea ko e ngaahi potungāu eni 'e 5 'oku lahi taha ai 'a e holo 'enau Patiseti 'i he ta'u fakapa'anga hoko neongo 'a e holo ko eni ka ko e lahi 'a e holo'aki 'a e ngaahi potungāue ko eni 'i he fakapa'anga ia mei he feitu'u kehe. 'A ia fakatātā'aki eni ko e pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmani 69 miliona ko e pa'anga 30 US ne u lave ko ē ki ai kimu'a 'oku to'o ai 'a e 30 miliona vahe'i ia ki he ta'u fakapa'anga hoko ke tokoni ki he Patiseti fe'amokaki 'o e ta'u fo'ou, 'a ia na'a ku lave ki ai kimu'a ko e pa'anga ko eni na'e ma'u tokoni mai ko eni, na'e to'o ai he Falepa'anga 'a e 30 miliona ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u 'a e potungāue ta'u fakapa'anga hoko. 'A ia kapau na'e 'ikai ke to'o e seniti ko eni Sea 'e tākaki leva ia ki he 38 pea 'e 'alu hake leva 'etau *deficit* ki he 68. 'Oku 'uhinga ko e fai fakapotopoto ko ē 'a e Falepa'anga hono leva'i 'a e ma'u'anga pa'anga ko ē 'a e fonua 'e kei malava pē 'o pukepuke mo ta'ofi 'a e ngaahi fiema'u pea ka hulu ai 'oku lava 'o 'ave ki he ta'u fakapa'anga hoko. Ko e ngaahi potungāue ko eni na'e fakapa'anga ia 'e he Patiseti mei he pa'anga ko ia.

Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi fe'unga ia mo e 4.5 miliona. 'A ia 'e tokoni eni ki he ngaahi fale na'e uesia he ngaahi faingata'a fakaenatula. Ko e 5 miliona pea kau heni mo e pa'anga 'e 5 kilu 'oku tuku pē ia 'i he Patiseti angamaheni mo e 10.3 miliona ki he *project* tanu hala.

Potungāue Pa'anga 'oku 'i ai 'a e 4 miliona ai ki he Koviti-19 mo e 3 miliona ki he *project* langa lalahi 'a ia ko e Tonga *Side School*. Na'a ku lave ki ai 'oku kamata fai e ngāue ko eni he taimi ni, pea 'oku 'osi mahino ia he'ikai ke 'osi pea 'oku tuku mo e silini ki ai ke lava 'o fakakakato 'a hono langa 'a e Tonga *Side School* 'i he ta'u fakapa'anga hoko.

Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ko e 3.2 miliona ko eni 'oku holo'aki, ko e to'o ia 'a e Patiseti 'a e Pule'anga fakakolo 'o 'ave ki he 'Ofisi Palēmia 'a e 'uhinga eni 'oku holo ai 'a e potungāue ko eni na'e 'i he malumalu foki eni 'o e Minisitā ki he *MIA* 'oku tali e liliu 'o e lao pea 'oku hiki ia ki he malumalu 'o e 'Ofisi Palēmiā pea tākaki ia ki he 'Esitimeti...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga : ..Potungāue 'a e 'Ofisi 'o e Palēmiā. Potungāue Ako & Akongāue 'oku ai 'a e 1 miliona ai ki he KOVITI 19. 'A ia ko e hoko atu pē 'a e ngaahi polokalama faka'ehi'ehi mo e mateuteu ke malu'i ai pē 'a e fonuá mei he KOVITI 19.

Founga 'oku tokoni mai 'aki 'e he ngaahi hoa ngaue ki he Patiseti

Ko e patiseti fakapa'anga eni ki he ngaahi, fakapa'anga mai 'e he ngaahi hoa ngāue ki he ta'u fakapa'anga ka hokó. 'A ia ko e founga 'e 2 'oku fai mai 'aki e tokoni ko ení 'Eiki Sea. Ko e tokoni fakapa'anga 'oku nau 'omai e pa'anga *Cash* pē ko e tokoni koloa. Nau fakatau pē 'enautolu 'a e koloa ko ia 'oku fiema'u ke fai'aki 'a e tokoni fakatātā hangē ko e Potungāue Mo'ui. Nau hū kātoa pē 'enautolu ia 'a e *PPE* mo e ngaahi me'a pehē fa'o ki he fu'u koniteina 'o 'omai ko e me'a'ofa ki he Potungāue ko iá.

'A ia ko e 'esitimeti ena ki he ta'u lolotongá. Na'e kamata 'aki ko e fakapa'angá ko e 85.7 miliona, ko hono *revised* ko e 137.9 'Oku 'uhinga 'a e *revised* ko eni ki 'olunga 'a e tokoni fakapa'angá Sea, he na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga na'e ma'u ki he lolotonga 'a e ta'ú. 'O kau ai 'a e tokoni fakapa'anga felāve'i mo *GITA*, Haloti pea fekelele'i e ngaahi loki akó ngaahi tokoni faka'ekonómika mo fakasōsiale ko e 'uhingá ko e KOVITI, kae 'uma'ā 'a e ngaahi tokoni 'a e pangikē. Ko e tokoni koloá na'e ki'i holo hifo ia 'i he ta'u ngāue lolotongá.

Hiki 'aki e 40 miliona e tokoni fakalalakaka ki he ta'u fakapa'anga 2022

'Eiki Sea, ko e fakakātoa 'a e patiseti tokoni fakalalakaka ki he ta'u fakapa'anga 22 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 248.95 miliona. 'A ia 'oku fe'unga ia mo e peseti 'e 40% 'o e patiseti fakalūkufua. 'Oku hiki'aki ia 'a e 40 miliona mei he patiseti kamata 'o e 20/21. 'I he tu'unga 'ene hiki ko ení, ko e ngaahi poloseki lolotonga mo e ngaahi poloseki fo'ou 'e fakahoko ia lolotonga 'a e ta'u 20/21 pea pehē foki ki he ngaahi ngāue 'e fakahoko 'i he ta'u ka hokó 21/22, kau ai 'a e tokoni ki he KOVITI. Ko e tokoni pa'angá ko e 123.6 miliona 'a ia ko e peseti ia 'e 49% 'o e patiseti kamatá. Ko e tokoni koloá ko e 125.89 miliona pē ko e peseti 'e 40,41% ia he patiseti kamatá. Ko e ngaahi poloseki 'e 5 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani ki he *IDA 18*, pea ko hono ngaahi fakaikiiki eni.

Ko e *PREP* ko e polokalama tokangaekina ia 'o e ngāue ki he matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki fakatu'upakē 'i he Pasifiki 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 33.8 miliona. Ko e SET ko e *project* ia ki he tokangaekina 'o e pōto'i ngāue mo e ma'u ngāue 'i Tongá ni. Ko e *project* ko ení 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 20 miliona 'Amelika. Ko e *TCRTP1* 'a ia ko e poloseki ia ki hono tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u 'o e fefononga'aki ki he ngaahi halá, Fefononga'aki vaká pea mo e vakapuná. Fe'unga ia mo e pa'anga 'e 27.8 miliona. Ko e *project* ko e *Tonga Fish* ko e *project* ia ki he halafononga ki ha 'oseni 'oku tu'uloa. Fe'unga ia mo e pa'anga 'e 10 miliona. Mo e *TTGSP* ko e *project* fakakomipiuta eni 'a e Pule'angá fe'unga ia mo e pa'anga 'e 4.7 miliona. Pehē foki ki hono kamata 'a e ngaahi *project* fo'ou ki he *IDA 19*. 'A ia ko e *TCRTP2* 'a ia ko e *project* eni ki he fefononga'aki he ngaahi uafú, kuo 'osi vahe'i ki ai 'a e pa'anga 'e 35 miliona. 'A ia ko e *project* ko ení 'oku ne fakapa'anga kau ai 'a e hoko atu 'a e polokalama ko ē tanu 'a e ngaahi hala ngoue ki Tongá ni kau ai mo hono tokoni'i 'o e langa 'o e ngaahi uafú tautefito ki he 'otumotu. 'Oku hū mai leva mo e *Safer Schools* ko e *project* fo'ou ia 'a ia hoko hake ai 'a e ngaahi ngāue ...

<008>

Taimi: 1415-1420

Eiki Minisitā Pa'anga: ... pa'anga ke malu'i e ngaahi ako'angá. 'A ia ko e nau lave pē ki ai kimu'a ko e pa'anga 'oku vahe'i ki heni ko e 13 miliona. Ko hono fakakiiki e ngaahi *project* ko eni 'Eiki Sea 'oku maau pē ia 'i he *briefing* ko eni pea kou tui 'e tokoni ia ki he vave 'etau ngāue he te u tufa atu pē 'a e ngaahi me'a ko eni ke toki me'a ki ai e Hou'eiki ia ki he'enau fiema'u.

Ngaahi Potungāue 'e 5 'oku nau ma'u 'inasi lahi he vahevahe 'a e ngaahi potungāue

Sea ko e *slide* hoko ko e patiseti fakaangaanga ia 'o e vahevahe ki he potungāue pea ko e ngaahi potungāue 'e nima tu'u kimu'a eni 'a ia 'oku faka'ilonga'i atu pē. Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'unga Fakamatala, Tokanga'i e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki 'a e *MEIDECC* 'oku lahi taha 'i he vahevahe ko eni 'a ia ko e 74.2 miliona. 'A ia ko e meimei ko e pēseti ia 'e 30. Hoko ki ai e Potungāue Pa'anga 'a ia 'oku 'oange ki ai 'a e 50.8 miliona 'a ia 'oku pēseti ia 'e 20. Hoko ki ai e Potungāue Ngaahi Ngāue'anga Lalahi 'oku 'i ai e 24 miliona. Pea toki hoko ki ai e Potungāue Ako mo e Akongāue ko e 18.39 miliona.

Ngaahi project 'i he malumalu 'o e potungāue MEIDECC

Ko e ngaahi *project* lalahi 'oku 'i he malumalu ko ē 'o e *MEIDECC* 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'i he fakapa'anga mo e tokoni fakapa'angá 'oku kau ai e *project* ko ē ki he *Civil Society and Disability* pē ko e tokoni'i e ngaahi sosaieti ta'efakapule'anga mo e faingata'a'ia fe'unga ia mo e nima kilu. 'Oku 'i ai mo e *project* ki he *Climate Resilience Coastal Fisheries* pea mo e 'Atakai fe'unga ia mo e 1.2 miliona. 'Oku 'i ai pea mo e *project* ki he tu'unga he matu'aki mo e polokalama tokoni ki he *community* 'oku fe'unga ia mo e vaua miliona. 'Oku 'i ai foki mo e *project* ko ē ki he *PREP* polokalama ia 'o e Pasifiki ki hono fakaiivia 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula. 'I he *project* ko eni 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 20.4 miliona.

Ko e ngaahi tokoni ko ē 'oku fai mai 'aki 'a e fakahoko e ngāue pē ko e inkind tokoni koloá 'oku kau ai e tokoni ki he *project* ko e *OIREP* 'a ia ko e ngaahi *project* eni 'oku ne fakaiivia ki he ma'u ivi ko eni mei he la'ā ki he 'otu motu 'e kamata mei he Ongu Niuá, Ha'apai pea kau ai mo Vava'u mo 'Eua foki 'a ia 'oku pa'anga 'e 8.8 miliona. Kau heni pea mo e *project* ko e *TREP* fe'unga ia mo e 27 miliona 'a ia ko e *project* eni ki he ma'u'anga ivi fakaenatula. Kau heni mo e *project* ki hono fokotu'u 'a e ma'u'anga 'uhila mei he havili 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 2 miliona 'oku lolotonga fakahoko he Potungāue Pa'anga pea mo e *MEIDECC* 'a e ngāue ki he ngaahi *project* ko eni.

Ko e ngaahi tokoni ko ē 'oku fakafou mai 'i he 'i he koloa 'oku fe'unga ia ko e *Grassroots* ki he *project* 'oku 'i ai mo e *project* ki he *Grassroots* ki he 'oku fe'unga mo e 1.2 miliona 'a ia ko e tokoni eni e Pule'anga Siapani ki he ngaahi *community* 'a ia 'oku nau tokoni'i mai ai hangē ko e kole ki he mīsini pamu vai ke fokotu'u 'enau pamu vai. Kau ai pē mo e langa e lokiako ki he ngaahi ako si'i 'a ia ko e *Grassroots* ko eni ko e *project* pē ia 'a Siapani pea 'oku fakalele fakahangatonu pē ia 'e Siapani 'oku pau pē foki ke 1.2 miliona 'i he ta'u. 'I ai foki mo e tokoni 'a Siapani taumu'a ki he *project* ko eni 'i ai pea mo e ngaahi *project* kehe mei he ngaahi Pule'anga kehé tokoni mai 'o hangē ko Kolea pea pehē ki *India*. Lahi e, 'a e ngaahi *briefing* Sea pea 'oku hangē ko 'eku lau 'anenai 'oku 'i he 'i he faile pē pea 'e toki tufa atu e *e-copy* ki he Hou'eiki Mēmipa ke mou toki laulau pea 'e fakakiiki 'o e ngaahi *project* kotoa pē 'oku fakalele mo 'amanaki ke fakahoko. Sea 'oku ou fie ngāue'aki 'a e faingamālie ko eni ...

Taimi: 1420-1425

Fakamālō'ia 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga ngaahi hoa ngaue 'o e pule'anga Tonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke fakatokanga'i mu'a 'a e mahu'inga 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'angá pea mo hono ngaahi hoa ngāué 'a e vā fakapule'anga mo tu'apule'anga mo e ngaahi kautaha fakamāmani lahi 'o hangē ko e Pangikē 'a Māmaní, Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esiá. Koe'uhí ko e ngaahi ngāue fakalakalaka 'a e fonuá 'oku malava eni ke fakahoko koe'uhí ko 'enau tokoni maí pea tautautefito ki he kuonga ko ení. Ko e kuonga fakamāmani lahi 'eni. Ko ia ai ko e ngaahi ngāue fakalakalaka 'a e fonuá 'oku malava 'eni tu'unga 'i he ngaahi vā fengāue'aki lelei 'a e Pule'anga Tongá mo e ngaahi hoa ngāué. Pule'anga 'Aositelēlia, Pule'anga Nu'usila, Pule'anga Siapani pea pehē ki he *Republic* 'o Siainá pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue 'o hangē ko e Pangikē 'a Māmaní mo e Pangikē 'a 'Esiá. Tokoni mei he *Green Climate Fund* toki fakapa'anga ki he ngaahi ngāué. Pehē mo e tokoni mei he *UN* Pule'anga Fakatahatahá kae 'uma'ā e Pule'anga Fakatahataha 'Iulopé 'Eiki Sea. Kapau na'e 'ikai 'a e fengāue'aki pea mo e fepikinima pea mo e ngaahi hoa ngāue ko ení 'Eiki Sea ko e mo'oni e mo'oni he 'ikai te tau a'usia 'a e tu'unga kuo tau langa mo fakalakalaka'aki 'a e fonuá ni. Tau fakafeta'i 'i he taimi faingata'a ko ení 'oku kei loto lelei 'a e ngaahi kupu fengāue'aki ko ení ke nau ala mai 'omai ha ivi fakapa'anga mo ha ivi koloa fakangāue ke tokoni ki he Pule'angá ke fakakakato 'aki hono fatongia ma'a e kakai 'o e fonuá.

Anga hono vahevahe fakavahefonua 'o e Patiseti.

'Eiki Sea ko e fo'i *slide* ko ení ko hono 'omai pē ia ke mea'i he Hou'eikí 'a e anga ko ē 'o e vahevahe 'Esitimeti' 'o, ki he fakavahefonua. 'A ia ko hono fakakātoa Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua, Niuatopotapu mo Niuafo'ou. Pea ko u tui ko e me'a mai ko eni 'a e Hou'eiki Fakafofongá 'oku nau fiefia kotoa pē he ko e tufa 'oku tufa pē 'o meimei lahi ange ha'u mei Tokelaú 'o ha'u ai pē. Ko Tonga 'eiki ni foki ia uouhonga ia e ngaahi faingamālié pea ko e *project* ko ē ki Tokelaú 'oku kau ai e tokanga lahi 'a e Pule'anga ki he ivi ki he ma'u ivi fakaenatula pea pehē ki he uafú mo e ngaahi me'a pehē kau ai mo e mala'e vakapuná. Pea ko Vava'u 'oku fai e ngāue falemahaki fo'ou 'i Vava'u kau atu pē mo e halá mo e ngaahi ngāue angamaheni pē ia. Pea ko e 'otu Ha'apai ko e me'a tatau pē ko e ivi, ma'u ivi ko e 'uhingá ko e ngaahi 'otu motú ke nau 'inasi kotoa pē ai pea mou toki me'a atu pē ki ai. Pea kapau 'oku 'i ai ha Fakafofonga 'oku 'ikai ke fiemālie ki he 'inasi kuo 'oatu ki homou vahefonua pea kole. Ko 'etau me'á ia. Ko homou kole maí pea u toe kole au ki he kaume'a ko ē 'oku nau fakapa'anga e ngāue ko ení. He ko e me'a 'oku sai ai 'etau vahevahe ko ení 'oku, neongo ai pē ngaahi sino tokoni ko ení 'onau me'a atu pē ki he 'otu motú 'onau sio ki he ngaahi fiema'u vivili ko ē 'oku fakahoko pea fakahoko leva e fengāue'aki ke fakahoko e tokoní 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakató. Kuo faifai homou kātaki pea tau a'u mai ki he tōmui 'o e fakahoha'a 'a e motu'a ni. Ko u lave'i pē sio atu ki he tau Fakafofonga 1 'o Tongatapu kae 'uma'ā 'a e Fika 4 'oku kamata ke na fiemohea naua he fu'u lōloa e fakamalangá. Ka 'oku hangē ko ē nau lave ki ai 'anenaí ko e tatau 'o e *slide* pea mo e fakaikiiki ko ení 'e 'oatu faka'elekitulōnika ia ke mou faingamālie 'o me'a ki ai.

Kimu'a ke u fakama'opo'opo 'Eiki Sea 'oku toe fokotu'u atu pē 'a e fakakaukau ko eni 'a ia na'a ku fokotu'u atu 'a e kole ki he Feitu'una ke laumālie lelei pē mu'a ka 'osi 'eku fakahoha'á pea 'oku ou kole ke tau fai mu'a ha founga ngāue fo'ou. Ko e founga ngāue angamaheni ko e 'osi pē 'a e fakahoha'a 'a e Minisitā Pa'anga pea kamata leva hono alea'i e *Budget Statement*. Pea 'oku hanga he *Budget Statement* 'o puke tu'u tautolu he fo'i uike 'e 2 pē 3. Ko e taimi ko ē te tau toki ō ai ko ē alea'i e patiseti 'a e fiká 'a ē ko ē 'oku fakatefito ai e fo'i lao pea 'ikai ke 'i ai hano faingamālie e Hou'eiki ke nau me'a lelei ki ai. Ko e ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Kole Minisita Pa'anga ke 'oange faingamalie kau Minisita ke nau malanga'i 'enau corporate plan.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ki'i kinikini ko eni ne u fai 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku ne lava kinisi 'a e halafononga 'o mahino 'aupito ki he Hou'eiki 'a e fokotu'utu'u 'a e palani ngāue mo e ngaahi makatu'unga 'oku fatu ai 'a e Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga ki he 21/22. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou kole ka 'osi mu'a ia 'oku ou kole atu ke 'omai mu'a ha faingamālie 'Eiki Sea, ki he Hou'eiki Minisitā, 'oku 'i ai mo e ongo fokotu'u 'e 2 heni, 'a ia ko e 'oange 'a e faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā ke nau malanga'i ko e hā 'enau palani ngāue, *Corporate Plan*, ki he ta'u fo'ou mo e ta'u 'e 2 ka hoko mai. Ko e *Corporate Plan* ko ia 'oku fatu mei ai 'a e patiseti ko ē 'a e Potungāue takitaha.

'A ia 'e me'a 'a e Hou'eiki Minisitā ki he'enau *Corporate Plan* pea mo 'enau Patiseti Fakaangaanga ki he 21/22, pea ko ene kakato pē ko ē Hou'eiki Minisitā 'i he *round table* ko ia Sea, pea tuku mai leva ki ho Fale 'Eiki ke nau feme'a'aki, he ko 'enau feme'a'aki ko ia ke nau talanoa pē ki he fo'i lao pea 'oku ou tui 'e vave pea 'e nounou ange ai hono alea'i 'o 'etau patiseti 'i he ta'u ni.

'Eiki Sea ko e siate folau e kuo kotofa, ke fakakaveinga'aki 'a e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 22, ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui. Makatu'unga ia 'i he pole kāfakafa 'oku fehangaangai mo e māmani 'i he fokoutua ko e Kōviti 19, ko e kelesi pē 'e taha 'a e 'Otua 'oku ne fakahaofi ai 'a Tonga mei he ta'au fakalilifu 'o e to'u mahaki, 'o e mahaki ni 'o hoko ai ko e taha 'o e ngaahi fonua tokosi'i 'i he kolope 'oku tau kei hao pea mei he Kōviti 19. 'E kei hoko atu ai pē 'a e fakamu'omu'a he Pule'anga 'e he Patiseti Fe'amokaki 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 22 hono ngāue'aki 'a e founga fakapa'anga 'oku 'ikai ha nō ke totongi fakafoki, hangē pē ko ia na'e fakahoko 'i he ta'u lolotonga 'oku fai e tukuingata e Potungāue ke fai e fengāue'aki vāofi pea mo e ngaahi nima tokoni ke nau ala mai 'o tokoni ke fakapa'anga 'a e fe'amokaki he patiseti 'i he ta'u ni, fakafeta'i he ta'u lolotonga kuo ne fakamo'oni'i mai ai 'a e kei monū'ia 'a e fonua ni 'i he kei tapa mai 'a e ngaahi hoa ngāue ke feau 'etau fiema'u fakapa'anga.

Ko ia ai 'e toe fekumi pē 'a e Pule'anga ki ha toe ngaahi polokalama tokoni pehē ni, mei he ngaahi hoa ngāue 'o hangē ko e ngaahi Pangikē, pea pehē ki he ngaahi fonua 'oku tau fengāue'aki. Ko e fakakaukau ke tataki ke fakatefito ai 'a e ngāue na'e fakamoleki e pa'anga ke nofo pē ia mo e kakai, *focus* ko e kakai, ko e hā 'a e fiema'u vivili 'a e kakai, pea mo e mo'ui mo e ako, ko e ngaahi me'a ia 'oku tokanga mahu'inga taha ki ai 'a e Pule'anga ke fakakakato 'aki 'a e ivi 'oku nau ma'u.

Ngaahi ngāue fakaakeake ki he ta'au 'o e Kōviti 19, lavea e sosiaeti mo e ngaahi komiuniti, kau pisinisi, mo e ngaahi sekitoa kehekehe. 'Oku feinga 'a e Pule'anga ke fai hono lelei taha ke tokoni'i kinautolu ki he fakaakeake ko eni, ko e 'uhinga ka 'i ai ha taimi kuo 'atā ai 'a e kau'ā fonua, 'oku lava ke makape pea ke puna vave 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua ki 'olunga. 'E kei hoko atu ai pē 'a e feinga 'a e Pule'anga ke malu hotau kau'ā fonua, 'ikai ke ngata pē mei he vailasi, pehē foki ki he ngaahi nunu'a tamaki ko eni 'o e faito'o konatapu. 'E hoko atu ai pē Pule'anga ki he tataki 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e kau Taki Lotu 'i he polokalama lotu mo e 'aukai fakafonua, ki he vivili mo e kumi ke fakamahino ko e 'Otua Māfima'fi ke malu'i mo fakahaofi kitautolu 'i he taimi mohu pole ko eni.

'Oku ou toe fakamamafa'i atu 'a e fakakaukau tataki 'o e patiseti, ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui. 'Oku ou faka'amu pē 'Eiki Sea 'i he taimi 'e alea'i ai 'etau patiseti ko eni 'oku tokamālie e me'a kotoa pē he ngaahi tepile 'o e Fale ni, pea ke tau tu'u fakataha 'i he tui tatau, pea ka ne ta'e'oua 'ene kau mai, he 'ikai ke tau malava ha me'a, pea 'i he'etau ngāue fakataha pea tau fetokoni'aki mo fai hotau lelei taha ke ...

<005>

Taimi: 430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...langa'aki he fonua ko eni 'i he taimi faingata'a ko eni. Sea tuku mu'a ke u faka'osi'aki 'a e ki'i fa'u ko eni na'a ku fai ke hiva'i 'e he'eku kau ngāue 'a e ki'i hiva ko eni, pea 'oku ou kole atu ki he 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki mou ki'i me'a hake 'o faofao ke tau hiva kotoa ko e fekau ia 'o e Patiseti 'o e ta'u ni. Fakamālō lahi atu 'Eiki Sea ki he faingamālie 'oku ke 'omai mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Kalake tuku mai e fa'u na'e 'ikai ke kau hono fakahū mai he lao ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e kongā pē eni 'Eiki Sea e malanga e 'Eiki Minisitā Pa'anga mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Lolotonga 'oku kei ngāue 'a e kau *technician* ki ai Sea. Ko e fakafofonga'i atu 'a e fakamālō ki he *CEO*, kae 'uma'ā 'a e timi ngāue 'a e Falepa'anga kau tokoni kotoa pē 'i he ngāue lahi kuo lava mo e teuteu'i 'etau Patiseti ki he ta'u ni mālō e ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

(Kau kotoa e kau ngāue 'a e Falepa'anga 'i he hiva, ko e fakama'opo'opo ia 'a e malanga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga)

<007>

Taimi: 1435-1440

Sea Komiti Kakato : Fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā e *CEO* mo e kau ngāue 'a e Potungāue Pa'anga 'i he ngāue lahi ki he Lao kuo fakahū mai ki he Fale Aleá mo e ngāue mahu'inga he Fale Aleá 'uhinga e patiseti. Mālō e hiva lelei, ki'i tānaki atu pē e kupu 'o e Kelesí ke tali 'a Sisu ki ho'omou mo'uí ko e ki'i me'a mahu'inga taha ia he ki'i hivá, Fakakātoá

Hou'eiki mālō e faka'apa'apa mo e pasipasi he kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Pea ko e fokotu'u ē kuo fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko u tui pē 'e 'ikai te u tu'utu'uni 'a e me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā, kae hā pē ha'amou me'a mai. Kapau 'oku lelei pē, pea tau fononga ai pē he fokotu'u 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'oku hoa mo e taimí. Ka tau hoko ki he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue, ngaahi *corporate plan*, pea 'osi pē ia ko u tui pē 'e ki'i *brief* pē e kau Minisitā taki miniti 'e 10 'osi pē ko iá pea te u, ko u tui pē te u 'oatu ke fai ha'amou feme'a'aki ko e hā ha me'a te mou feme'a'aki ai pea tau toki hū leva ke faka-vouti e fakalūkufua 'etau patisetí pea 'atā ai pē ia ai 'a e malanga fakalūkufuá he ko eni 'oku faka'atā 'e he 'Eiki Minisitā ko e 'uhingá ko e taimí. Tuku atu pē pē 'oku ai ha'amou me'a.

Fokotu'u ke toki me'a pe hou'eiki Minisita he taimi alea'i ai 'enau vouti takitaha.

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'una Sea, fakatapu ki he Palēmia kae 'uma'ā e Kapinetí, pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'a e fakaikiiki mai mo fakama'ala'ala 'a e patisetí. Ka 'oku mahino pē ko e founa fo'ou foki 'oku lele ai, toe 'i ai mo e talēniti faiva, toe pē ke tau'olunga. Ka 'oku, Sea ko 'eku kole pē 'aku, ko u tui ko e me'a ko ia 'e me'a ki ai 'a e kau Minisitā 'e lava pē ia ke fakahoko he taimi ko ia 'oku fai ai ko ē 'a e alea'i takitaha 'ene vouti mo 'ene patiseti. Ko u tui ko e me'a lahi ia 'oku 'osi fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā ka ko u tui ko e fatongia ko iá 'e tuku ia ki he Feitu'una Sea. He 'oku ou tui kuo 'osi mahino 'a e me'a lahi ia he'etau *budget statement*. Ko ho'o tu'utu'uni mai pē 'oku fe'unga pea kapau 'e houa pē ia 'e taha 'osi fe'unga ka tau hoko tautolu ki he patiseti. Ko u tui mahalo ko e fatongia ia 'o e Feitu'una ke tataki mai pē, ka ko e me'a pē 'a e Feitu'una. Ka koe'uhi ko eni kuo kole 'a Masila kae hangē ko e tala 'a e Folofolá tuku 'apongipongi mo hono kovi 'ai pē e me'a, 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu ki 'apongipongi, ka tau e me'a ko eni 'o e lolotonga ni, ke'uhí ke a'u atu ki Novema 'oku 'i ai e me'a 'oku hoko, pea faka'ai 'etau lipooti ko eni 'etau Tali Folofola...

<008>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ivakanō: ... 'e lava ke 'ai atu ha me'a ki he 'Ene 'Afio kuo fai e me'a kae tuku ki he kalasi ko ē 'e toki me'a mai ko ē he ta'u kaha'u pea tau sio ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'ataa ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tuku mu'a Sea ke 'oatu pē mu'a ha ki'i pou pou ki he fokotu'u ko ē 'oku fakahoko mai 'Eiki Nōpele Fika 1 ko hono 'uhinga Sea ko e anga ko ē tu'u 'a e fakamatala patiseti 'oku fakalukufua. Pea ko e 'aonga pē 'a e fakamatala fakalukufua he'ene tu'u fakalukufua pē 'a e patiseti. Ko 'etau 'unu pē ki he polokalama patiseti kuo 'alu ia 'o fakafo'i vouti pea fakapotungāue pea ko e taimi ia 'oku tautonu ai e fakamatala fakafo'ituitui mai 'a e Hou'eiki Minisitā he ko e fakamatala pē ia 'a e palani 'a e potungāue ki he vouti 'o e potungāue. 'E 'aonga leva ia e ki'i fakamatala nounou ko ia 'i he'ene hū mai he taimi ko ia tokoni ia ki he tipeiti pē 'a e fō'i vouti pē ko ia, mahalo 'oku mea'i pē ia he Feitu'una mo e Falé ko e konga lahi ia e fakamalanga 'oku fakahoko pē ia 'i he patiseti 'i he'ene tu'u fakalukufua pea ko 'ene a'u 'atu 'a'ana ia ko ē ki he fakapolokalama mo e ngaahi palani ko ē 'a e ngaahi potungāue 'oku meimei 'oku ko 'ene 'alu 'a'ana ko ia 'oku matangi. Ko e pou pou pē ia Sea ki he fokotu'u 'oku fakahoko mai 'e lelei ange pē kapau te tau

tauhi ki he founa lolotonga Sea ko e anga pē ‘a e fakakaukau mo e fokotu’u atu mālō e ma’u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e anga ē fokotu’ú, kiate au ‘ikai ko ha angamaheni eni ‘o e Falé ka kuo fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai e fakamaama ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu pou pou ‘oku fai ‘e Tongatapu Fika 4 hangē ‘oku toe holomui ‘a Fika 4 ia ki he ‘ulungāanga maheni pea ‘oku hangē ‘oku ki’i veiveiua e fifili mo ‘eku fakamaau totonu ‘i he maama lelei kiate au pea kou pehē Hou’eiki Fale Alea te tau fai pē mu’a ‘a e me’a ‘oku, me’a mai ‘Eiki Minisitā ...

Pou pou ke ‘oange faingamalie hou’eiki Minisita ke fakamalanga ki he’enu *corporate plan*.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Fakamālō atu ‘Eiki Sea e tali e faingamālie ko e tu’u pē ke pou pou ki he fokotu’u pea mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mahalo ko e tumutumu ‘o e ‘o e mahu’inga ‘o e fakalukufua ke maama pea ‘uhinga tatau ki he Fale. ‘Uluaki taau mo e patiseti ki he kakai, fakaakeake faka’ekonōmika pea mo e matu’uaki ‘a e fonua ki he ngaahi pole kehekehe pē. ‘A ia ‘i he’ene pehē ‘oku ‘e, ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’u ke toe lava ‘o toe ki’i, kei fakalukufua pē kae ‘omai ha faingamālie ke fakamaama atu ‘e he ngaahi fakakupukupu ko eni e Pule’anga ‘a e, ‘a ‘ene fekau’aki fakahangatonu pea mo e fakalukufua ki he kakai, fakaakeake faka’ekonōmika pea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e pou pou ki he fokotu’u na’e ‘oatu pea mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, taumu’a pē ki he maamá faingofua ‘etau ngāue. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Maama lelei ‘aupito e me’a ia na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Pa’anga ‘a e fakamaama ‘o e *budget statement* ka ko ‘ene toe tautapa mai ko e ngaahi *corporate plan* ke hoko atu ai pē he tu’a e fakamaama ko ia kae ki’i *brief* taimi nounou pē he kau Minisitā ‘a ‘enu ngaahi *corporate plan* ‘o e ngaahi palani ko ‘ene lava pē ko ia pea fai ha ki’i feme’a’aki kou tui au ‘oku mahino lelei ka tau hū leva ki loto ke fakavouti pea toki ‘atā ai pē ‘o fakalukufua ho’omou feme’a’aki ka kou tui ‘oku tau ‘alu ai pē he fo’i tafe ko ia mo e mahino ‘a e fakamatala mahino e ngaahi talateu mo e fakamatala ‘oku fai he ‘Eiki Minisitā mo vave ‘oku mahino lelei ai ‘etau taimi ‘e fakavouti ai e ‘a e ‘esitimeti. Ko ia kou pehē ke tau fai mu’a ‘a e fokotu’u ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisitā tau kamata ...

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ki’i faingamālie.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Palēmia mo e kau Minisitā kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fale Aleá. Sea kou tokanga atu pē au koe’uhí ko e founa fo’ou eni ‘oku fokotu’u mai ke fakahoko ‘aki pea ‘oku mahino pē ‘a e fakamalanga ia kuo ‘omai ko e me’a kou tokanga ki ai Sea ...

<009>

Taimi: 1445-1450

Siaosi Pohiva: ... Sea ko e taimi ko ē te tau pāloti’i ai ko e fanga ki’i fo’i voutí. Te tau kei lava ‘o pāloti fakakupukupu pē iku pē ia ‘o fakalukufua. ‘E Sea ko u manatu ki he ta’u kuo’osí na’e ‘ikai fu’u loko mahino ki he motu’a ni e, pea na’e iku ‘alu hake ai pē ia ki ‘olunga ki he Fale Aleá ‘o fakalukufua pē fo’i pāloti ia e Patisetí. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku Sea ko hono ‘ai

ko ē ke fakataha'i lōua 'a e *Budget Statement* pea mo e sio fakafa'ivoutí pē anga fēfē 'etau pālōti ki aí. Ko e me'a pē ko u ki'i tokanga atu ke 'ai mu'a ke maau ke mahino 'a e me'a ko ení pea tau toki hoko atu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 1. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga 'ene fokotu'u ke 'oange ha faingamalie ma'ae hou'eiki Minisita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá pea ko u kole ke u hūfanga pē he fakatapu Sea kae fai pē ha ki'i fakamaama. Sea ko e fu'u malanga lōloa ko ē ne u fai 'aneafi 'o a'u mai ki he 'aho ni ko hono taumu'á pē ke fakamaama 'a e 'Esitimetí. Ko e fo'i lao ko ē ko e fo'i laó ko e ngāue ia ko ē 'oku tau ngāue ko ē ki aí. He'ikai ke lao'i e *Budget Statement* ia. Ko e *corporate plan* ko ē 'a e ngaahi potungāué 'oku fiema'u ia ke tali he Fale Aleá neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ki aí. He 'oku hanga leva he 'e palani ko ení 'a e potungāué 'o fanau'i 'a e pa'anga mo e ivi ko ē mei he patiseti kuo 'oange ki aí 'a ē ko ē 'oku fa'u ai e fo'i laó. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai ko ē ke 'oange ha faingamālie pea ma'a e Hou'eiki Minisitā. He neongo e fakalukufua ko ení ko e Hou'eiki Minisitā kuo 'osi vahevahe he 'e lao honau ngaahi fatongia 'i he laó ke nau tokangaekina ke ngāue'i e ngaahi taumu'a ngāue kotoa ko eni ne u fakahoha'a ki aí.

Pea ka, ko 'ene maama ko iá ko e taimi ko ē te tau ō ai ki he Patisetí 'a e ngaahi potungāué he ko e, 'e lava ko e feme'a'aki ko ē Hou'eiki Minisitā 'e lava pē ke fekolosi'aki he'ene palani ngāué mo e me'a ko ē 'oku 'i he Patisetí. Pea ko 'ene 'osi pē 'ana ko iá pea tau toki ō ki he fakaikiiki. Ko e me'a pē ki he Hou'eiki hetau ō ko ē ki he fakaikiiki. Manatu'i ko e fakaikiiki ia ko e 'ū me'a ko ení ia ko e konga lahi ia ko e palani ngāue pē ia. Ngaahi fakamole ia ko e me'a tatau pē ia. Ko e ngaahi me'a fo'ou mo e me'a lalahi ko ē na'a ku 'osi feinga ke fakamaama atu pea 'e tokoni mai e Hou'eiki Minisitā ki hono fakamaama 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'oku nau feinga ke lava 'o fakahoko 'i he ta'u ni pea mo hoko atu ki he ta'u ngāue fakapa'anga fo'ou. Neongo 'oku ki'i fo'ou e founa 'Eiki Sea taumu'a pē ia ki he fo'i laó fakamaama pea 'oku tui 'a e motu'a ni Sea 'e vave ange ai hono talanoa'i e Patisetí 'i he maama ko iá. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. 'Oku 'uhinga pehē 'a e me'a na'e kamata'aki 'o e fakamatala Patisetí hono fakamaama he 'uhinga 'a e *Budget Statement*. Ko 'ene fononga ko ē 'o toe maama mo e 'uhinga 'o e ngaahi palani pē *corporate plan* 'e lava leva ke tau siofi fakafa'ituitui leva e *Budget* 'i he voutí. Māhino lelei 'aupito pea 'ikai te tau toe tūkua mama'o ai. Ko e me'a 'e taha ko eni ko ē 'oku ke tokanga ki he pālōti 'oku 'i he Sea pē ia 'a e anga homou tīpeiti mo e mahino hangē ko e fu'u fakamaama ko ení. Ko 'ene mahino pē ki he Sea ia ha me'a 'oku alea'i, tali ia. Pea hangē ko e lao ko ení 'e lava pē toki pālōti'i fakalukufua 'a e fo'i lao mo e ngāue kuo tukuhifo 'i he 'asenita 'e he Sea 'o e Fale Alea. Ko e me'a ia 'a e Sea te ne toki pālōti'i fakakongokonga ia 'i 'olunga 'a ē na'a ke fehu'i he ta'u kuo'osí. Ka ko e taimi 'oku 'i he Komiti Kakatō ai 'e lava pē ko e ngāue pe ia 'a e Fale kakato 'i he mahino 'a e Sea ke tali ka tau hoko ki he ngāue hoko he 'oku tali ia ke toki fakalao'i 'i 'olunga 'i he tēpile 'a e 'Eiki Sea e Fale Alea. Mahino pē kiate au ka 'oku mahu'inga pē me'a 'oku ke fehu'ia Tongatapu Fika 1 ko e founa *procedure* fakangāue faka-Fale Alea pē ia 'i he 'uhinga e Komiti Kakatō. Me'a mai Ha'apai.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea fai ha ki'i fakahoha'a atu 'Eiki Sea. Sea ko u tui 'oku ou fiefia 'aupito 'i he 'asi mai 'a e *corporate plan* 'i he 'aho ni. Ko e, ko hono

mo'oni 'Eiki Sea ko e *corporate plan* ko ia ia 'oku fakapa'anga'i. Ko e Patiseti ko eni ko hono fakapa'anga'i ia 'o e *corporate plan*. Pea neongo pē 'oku 'ohake he 'Eiki Minisitā ko e founa fo'ou ka ko u tui ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Poupou Ha'apai 13 ke 'oange faingamalie Hou'eiki Minisita

Mo'ale Finau: ... 'etau fononga atu eni ki hono faka'ata ki tu'a 'e he Pule'anga 'o e 'aho 'a e palani ko ē 'oku 'alu ki ai 'a e silini, pea ko e me'a ko ē 'oku ou fakakaukau ki ai 'Eiki Sea 'i he 'etau lalaka atu ko eni, 'e toe 'ata ange ki he kakai 'o e fonua 'a e fo'i *activity* pē ko e fo'i palani ko ē 'oku fakapa'anga'i ke nau lava muimui'i ke fetaulaki pea mo hono ola.

Ko e taha ko ē 'Eiki Sea 'o e ngaahi palopalema 'i he ngaahi taimi lahi 'oku 'ikai ke fetaulaki 'a e silini ia mo e *Corporate Plan*, 'i he ngaahi ta'u lahi he na'e 'osi fa'u pē ngaahi *Corporate Plan* ia he ngaahi Potungāue ka na'e te'eki ai ke 'omai ia ke hangē ko hono 'ohake ko eni 'i he efiāfi ni, ke hanga 'e he kau Minisitā 'o tuku mai ki tu'a, ke fanongo ki ai 'a e kakai 'o e fonua.. pea mo e Fale Alea 'o Tonga. Hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā, neongo 'oku 'ikai ke hoko ia ko e lao, ka ko hono 'oatu ko ē 'i he 'aho ni, ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko e laumālie e patiseti ia ke *clear* pē ki he kakai ko e fo'i seniti kotoa pē 'oku 'alu hangatonu ki he me'a na'e tohi'i pea palani'i. Ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e kakai 'o e fonua ke 'oua na'a 'alu 'a e silini ia 'Eiki Sea, ki ha fo'i palani na'e 'ikai ke tohi'i 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai 'o e fonua, pea ko ia 'i he'ene pehē 'oku ou ongo'i 'e au 'Eiki Sea ko e fo'i fakakaukau lelei eni, ke tau 'oange leva ha faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā ke nau ki'i me'a mai, ki he'enua ngaahi *Corporate Plan* ko ē na'e fakapatiseti'i, pea tau hanga leva 'o fakahoa ki ai 'a e fu'u 618 miliona mo hono ngaahi vahevahe, pea 'oatu ki he kakai 'o e fonua, pea ka 'osi ange 'a e Ta'u Fakapa'anga ko eni kuo tau 'alu fakataha pē mo e *Corporate Plan*, 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e ki'i fo'i lākanga lelei ia ke 'unu ki ai 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea, he ko hono mo'oni 'oku ta'u lahi 'etau fononga mai ka 'oku tau sio ma'u pē ki he kehekehe 'a e palani, kehe silini, 'i he 'aho ni tau falala pē. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou pehē 'ange mu'a ha faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā he 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku kovi, 'ikai ko ha me'a ia ke ne, ke fepaki ai mo ha'atau ngaahi fakakaukau, ko e me'a pē hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ko eni 'o e Leipa, 'oku hu'u kotoa pē ke toe fakamaama ki he kakai pea nau fanongo lelei, te nau māka'i he 'aho ni 'a e ngaahi palani ko ē 'oku hu'u ki ai 'a e 618 miliona. Ko ia pē 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. 'Oku ou pehē ko e laumālie ia 'o e fo'i kamata fo'ou ko eni. Ki he motu'a ni 'eku 'i he Fale ni, ta'u eni 'e 10, kuo hoko e *Corporate Plan* ia 'ikai ko ha me'a ia 'oku fakamatala'i ke mahino 'a e Fale ni, ko e 'osi pē *statement* 'o e *Budget* pea tau 'alu fakavouti ki loto ki he, pea 'oku 'ikai ke mahino leva e tūkunga ngāue 'a e Pule'anga ka ko e, me'a mai.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, 'oku faka'ofu'ofa 'aupito pē Sea 'a e fokotu'u ia, ka koe'uhi ko e taimi ko ē na'e fai ai e *Budget* 'oku takai e Potungāue 'i he Potungāue kotoa, 'oku nau *present* ki he Potungāue ko e hā 'a e pa'anga 'enua fokotu'utu'u ko ē 'enua *Corporate Plan* 'oku faka'ofu'ofa, ka 'oku ou kole pē au ia, hangē ko e kapau koe'uhi ko 'etau sio ki he ta'u kaha'u, tonu ke ōmai e kau Minisitā 'o lipooti ki he Komiti Pa'anga, fakamatala kia kinautolu 'enua *Corporate Plan*, ke 'oua te tau ōmai 'o fuoloa he me'a ko eni.

Ko ene 'osi pē ene fakamatala 'oku mahino ka tau hoko atu, ko hono 'ātunga eni te tau toe ōmai 'o fokou'utu'u me'a, ko 'etau sio pē ki he kaha'u, ka ko e me'a foki ia'a e Sea pē ko e hā 'ene tu'utu'uni ki he, ka 'oku tonu ke nau lipooti mai nautolu ki he Komiti Pa'anga, fakamatala 'enau *Corporate Plan* mo e me'a ko ia, kae 'oua te nau toe ōmai hela'ia hono, kae kehe 'oku faka'ofa'ofa 'aupito, tau tali 'e tautolu 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi 'ona.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu, 'i he toe miniti 'e 5 ko eni mou ki'i feme'a'aki pē ke maama lelei, ko 'etau foki mai pē 'e fai leva e tu'utu'uni ko e hā 'etau lākanga 'e hoko atu. Me'a mai ...

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, 'e Sea 'oku 'i ai 'eku tokanga makehe ki he founa ko eni 'oku fokotu'u mai. Ko hono 'uhinga Sea 'oku ou ongo'i ko e kuohili ko e taimi ko ē na'e 'osi ai 'a e Fakamatala Patiseti pea tau foki ko ē ki he Polokalama Patiseti, 'o toki me'a hake 'a e Minisitā 'o fakamatala'i 'ene palani ki he'ene vouti mo 'ene Potungāue, 'ipi pē ia mo e fo'i vouti ko ia pea 'alu fakafo'i ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Mateni Tapueluelu: ...*vote* leva, hanga 'e he me'a ko ia 'o mape'i 'etau 'alu mo e pālōti. Sea 'oku ou tokanga ki heni he 'oku ou ongoongo'i 'e fou fakataha e 'ū vouti pea pālōti fakalukufua, ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai Sea, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi potungāue 'oku mau tokanga ke malanga fakapatonu ki ai ko hono 'uhinga ko e Folofola na'e Tō mei he Taloni. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai 'Eiki Sea ka 'oku ou kole atu pē ki he Fale ke fakakaukau mu'a ko hono 'uhinga ko e 'osi pē Patiseti kuo 'osi kole mai he 'Eiki Palēmia e taimi ko e uike tolu pea 'oku fai e *gear up* ki ai ke fokotu'utu'u neongo na'a mau pehē ko e ta'u ni 'e lōloa ange ko e 'uhinga 'oku tau fa'a toki kamata ki Sune ko Mē eni. Ka 'oku fai 'a e toka'i 'a e kole 'oku fakahoko mai, ka 'oku mau 'uhinga Sea ke tukuange pē mu'a ke fai 'a e fakamatala fakalukufua 'osi ia, tau hoko atu tautolu pule 'a e taimi, hoko atu leva ki he fakafo'i vouti, ha'u ai 'a e ngaahi potungāue mo 'enau palani, malanga 'oku matala ange ai Sea 'a e ngāue pea ne hanga 'o mape'i 'etau pālōti ke 'alu fakafo'i tuitui pē. Kaikehe Sea 'oku ou hanga 'o tukuange atu ke 'ata'atā hoku laumālie 'a e motu'a ni he 'oku ongoongo'i te tau fetaulaki he konga kimui, pea 'e 'i ai 'a e tau'aki fanafana pē 'oku tonu koā 'etau fakafeangai ki he Folofola na'e Tō mai mei he Taloni Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki mou me'a mai pē moutolu ke tau talanoa he'etau lao, kuo lava e Tali Folofola pea ko e lao ko eni ke lava kae fai'aki e tali ki he Tu'i, me'a mai 'Eiki Minisitā tuku pē 'Ene 'Afio ...

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae kole pē mu'a Sea ke u hūfanga pē he fakatapu 'osi hono aofaki he Fale 'Eiki ni. Sea hangē eni ia kuo fo'ou kia tautolu e palani, Patiseti pea mo e *Budget Statement* ngaahi fu'u me'a motu'a pē eni ia Sea, ka ko e founa ko eni na'a tau ngāue'aki mai ko eni kimu'a, me'a ko eni na'e me'a mai'aki he Fakafofonga Fika 3. Ko e ki'i founa ko eni 'oku 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, founa pē ia te tau lava 'o ngāue'aki, ka 'e vave ange ai 'etau talanoa feme'a'aki he Patiseti, te u ki'i fakatātā Sea tau pehē ko e vouti fika 7 ko e 'Ofisi Palēmia, me'a mai 'a e Palēmia fakamatala atu 'o me'a atu ki he'ene palani mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Patiseti mo e ngaahi fakakaukau fo'ou kuo fokotu'u he 'Ofisi Palēmia pē 'oku toe 'i ai ha me'a fo'ou pē 'ikai, pē ko e motu'a ni pea tau nofo he fo'i vouti ko ia. 'I ai kotoa e fehu'i fakamahino kotoa ko 'ene taau pē 'ana

pea tuku ai Sea 'oua te tau hiki nima, 'oua te tau hikinima koe'uhí na'a faifai kuo ha'isia ai 'a e kau mēmipa, 'o hangē ko me'a ko eni 'oku 'asi he ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke u fakakaukau pāloti au. 'Osi mahino kiote au 'a e founa pāloti.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakamolemole Sea ka u 'oatu pē 'e au e founa ko 'ene tuku pē ko ē tau hoko atu tautolu ki he vouti kehe. Pea ka 'i ai ha mēmipa 'oku ne manatu'i ha ki'i me'a lelei. Sea mou toe foki atu mu'a ki he vouti ki'i me'a 'oku ou manatu'i hake. Ka ke mea'i Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia he Fale ni ke *computer* 'a 'ene fakakaukau hūfanga he fakatapu 'ohovale pē 'oku 'i ai e me'a 'oku toki manatu'i mai 'e foki mai, feinga atu ange Minisitā Toutai fēfē 'etau mokohunu, lolotonga lele ni koe'uhí ke hā, ke 'oua 'e toe fai ha talanoa ki he mokohunu 'oku lele pē 'a e mokohunu ia 'iate ia pē ia. 'Ohovale pē 'oku fehu'i mai ha Fakafofonga tau fonofononga pē 'o a'u ki he'ene 'osi. Fo'i founa motu'a pē, ka 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 he'ene fakatokanga'i kuo kamakamata ke ne fakatokanga'i 'a e founa ko ē 'o e ngāue'aki 'o e Patiseti. Ta'u ni 'e toki fakatokanga'i e me'a lahi hokohoko atu ai pē 'etau fononga 'Eiki Sea. Sea ko e ki'i founa pē 'oku 'oatu 'Eiki Sea ka 'oku ou poupuu atu ki he Minisitā Pa'anga ke tau lelelele he founa ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā mahino lelei kia au, me'a mai Ha'apai 'Eiki Nōpele kuo ofi 'etau taimi.

Lord Tu'ihā'angana: Sea miniti pē 'e taha, tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou tui ko 'etau alea'i pē eni 'etau founa ngāue ka 'oku ou tui ngali tō e 'ū fakamamafa 'i he *corporate plan* kae mahino kiote au 'a e me'a ko ia na'e fokotu'u 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. He ko e 'uhinga ko e toki 'osi eni 'ene fakamaama 'a e Patiseti 'a e fu'u tohi lahi ko ē 'i he 'aneafi mo e 'aho ni, pea ko e pehē pē ko e founa fo'ou, ka ko 'ene fokotu'u pē ke fo'i kaveinga ko ē ko e fakamaama ke toe 'oange mo ha faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā ke nau 'atu 'enau miniti 'e 10 ko ē 'oku ke tu'utu'uni ki ai ke nau toe fakamamafa mai pē ke tokoni ki he'ene fakamaama na'e fai pē ko e *corporate plan* pē ko e Fakamatala Patiseti ko e hā e me'a ...

<007>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'ihā'angana: ... pea na'e missed ia 'e he Minisitā Pa'anga. Ko 'enau fo'i miniti 'e 10 pē ko iá, ko e toki fakavouti ia te ne toki 'ohake pē ia. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ne fakakakato mai 'e ia 'ene *corporate plan*. Ko 'ene ha pē me'a na'e mahu'inga'ia ai he'ene Potungāue na'e missed 'e he Minisitā Pa'angá, ha'u ai 'ene miniti 'e 10 pea ko eni ko e fo'i miniti 'e 20 ia ko eni na'e mei 'osi e Minisitā Mo'ui 'osi mo e *MIA* ka ko u tui Sea, kae kehe me'a mahu'inga pē 'etau femahino'aki. Fai mo ke puhi e me'aifí, 'aka e pulú ki loto ka tau lele.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a faka'osi mai ka tau mālōlō miniti pē 'e taha.

Siaosi Pohiva: Mālō mālō Sea e ma'u faingamālie. Ko u tui au kuo mahino e me'á ia Sea. Ko 'etau fakamali'i pē 'etautolu e founa motu'á mo e founa ko eni. To'o pē e fo'i pāloti ia ko ē na'e 'ai ke tau 'ai he founa motu'á kae 'atā. Ko u manatu'i hono toutou ta'ofi au he ta'u kuo 'osi he 'oku lele ko ē e me'a 'oku ou feinga au ke u fakakau mai mo e me'a he patisetí, 'oku mahu'inga ia ke tau fefokifoki'aki. He ko 'etau ngāue ko eni 'oku feinga ke tau mape'i hifo mei he fo'i palaní, 'o 'alu hifo 'o a'u ki he patisetí. Ka 'oku fá'a ta'ota'ofi ia, ko e 'osi pē hono pāloti'i

'ona ia e *Statement* pea 'oku 'ikai ke tau toe fa'a lava 'o fefokifoki'aki ia ai. Ko ia ko e ki'i mahino pē ia ko u ma'ú pea mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fika 1. Hou'eiki tau mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

(ki'i mālōlō e Fale)

<008>

Taimi: 1525-1530

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato

[Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato ki he founa te nau ngaue'aki ki he feme'a'aki](#)

Sea Komiti Kakato: Kole atu pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu, Hou'eiki kuo mahino lelei ki he motu'a ni 'a e me'a na'e fai ki ai e feme'a'aki ke ai ha taimi e Hou'eiki Minisitā pea 'e pehe ni leva e vā 'etau talaloto ko ē ki he hokohoko. He 'ikai ke kau e Sea 'o e Fale Alea ia ko e 'uhinga ko e Hou'eiki Minisitā pē na'e fiema'u he anga e fakalea hono fokotu'ú. Pea 'e kamata e 'Eiki Minisitā 'o e Leipá 'osi pē 'eku fakahoha'á pea hoko mai ai e Minisitā Polisi, hoko mai ai e Minisitā Toutai, Minisitā Lao, Minisitā Ako pea foki ki he Hou'eiki Minisitā hoku to'ohemá 'ou toki kole leva ki he 'Eiki Palēmia mahalo 'e toki tā tuku e tafi mala'e mahalo ki he taimi 'oku kakato ai 'e toki fakakakato mai 'e he 'Eiki Palēmia 'a homou taki miniti 'e 10, ko 'etau miniti 'e 10 ko 'eku fakahoha'a atu pē kuo 'osi e taimi ko 'ene *full stop* ia he 'ikai toe 'i ai ha koma. Ko e taimi, ko e taimi pea kuo tali laumālie lelei e Hou'eiki ke 'i ai e taimi ke mou toe ki'i fakamaama mai ai pea ko ia ai he 'ikai ke kau mo e Minisitā Pa'anga ia kuo ne ma'u 'e ia e 'aho 'e ua 'osi mahino lelei pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ia. Toki me'a mai pē e 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'osi e feme'a'aki 'a e Hou'eiki Minisitā 'oku fokotu'u atu e, ke mou me'a 'i he Falé ki ho'omou ngaahi ngāue mo homou *corporate plan*. Toki fakakakato mai leva he 'e 'Eiki Palēmia kae lava e takai 'etau homou feme'a'aki. Hoko atu ki loto Fale na 'Eiki Minisitā Leipā talitali lelei koe mo e fuofua taimi ke ke me'a 'i he patiseti, mālō me'a mai.

[Me'a 'a e 'Eiki Minisita Fefakatau'aki 'o fakamaama fekau'aki mo e ngaue 'ene potungae](#)

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakamālō atu 'Eiki Sea pea fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Sea 'o e Fale Alea tapu atu ki he tēpile 'a e Hou'eiki pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Pea fakamālō atu ki he Feitu'u na Sea koe'uhí ko e tataki lelei 'a e Komiti 'Eiki e Fale Alea pea mo e fakafatongia 'a e motu'a ni ki he ki he kamata hono tataki atu e ngaahi palani fakangāue ko eni 'a e Pule'anga. 'Uluaki pē Sea ko u fie tu'u pē mo lā mo poupou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhia ko e tataki e fakalukufua 'o e patiseti. Pea ko e tumutumu pē ia 'oku fakahokohoko hake ki ai 'a e fokotu'utu'u ngāue ko eni 'a e potungāue, ko e fika 'uluaki pē ko e kakai. Langa hake e faka'ekonōmika pea mo hono toe fakaivia ke matu'utaki 'a e ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga hotau fonua ki ha ngaahi ngaungaue fakamāmani lahi pē ko ha ngaahi hangē 'oku fakatatau pē pē ko e hangē ko e hū mai ko eni e fokoutua fakamāmani lahi ko e Kōviti-19 'a ia kuo ne uēsia fakangatangata 'a e ngaahi fefakatau'aki pea mo e ma'u pa'anga ki hotau fonua. 'Uluaki pē Sea mahalo ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ki'i fakaho'ata atu pē ko e, ko e, ko e palani faka, pē ko e faka'ekonōmika ko ē 'a e fonuá ko e ngaahi pisinisi 'i tu'a he Pule'anga 'oku si'isi'i

mahalo ko e lea mahino 'aki kapau 'e, hangē 'oku ki'i manifi. Pea 'i he'ene pehē ko e ivi tānaki...

<009>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... pa'anga 'a e Pule'angá, 'oku meimei fakatefito pea mei he ki'i si'isi'i ko ení kae toki fakalahi pea mei he 'ofa 'a hotau ngaahi fonua hoa ngāue pē ko e fa'a tokoni mai ki he Pule'angá. Ko u tui mahino 'aupito pē 'a e poiní he ngaahi to'o me'a lalahi na'e 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Pea ko hono mahu'inga 'o e poini ko ení 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'eikí, 'oku mahu'inga 'aupito 'etau fengāue'aki pea mo e ngaahi hoa ngāue tokoni ko ení, pau ke lelei 'a e fokotu'utu'u ngāue 'o hangē ko e ngaahi palani ko ení. Pau ke lelei 'a e patiseti fokotu'utu'u pea mo hono ngāue'akí pea ko e tumutumu aí ko hono lipooti pē ko 'etau ko e fo'i lea faka-Tonga ko e *accountability* pē ko 'etau taliui ki hono fakahokó. 'A ia 'oku fiefia 'a e motu'á ni hono 'omai e faingamālié ke lava ho'ata atu.

Ko e ngaahi taumu'a ngāue fakalūkufua 'a e fonuá, 'oku 'i loto ai 'a e fo'i taumu'a 'e 3 ko ē 'oku to'o mai pē pea mei he palani fakata'u 15 'a e Pule'angá 'a ia 'oku pehé ni. Ke vāofi ange 'a e vā ngāue fengāue'aki 'a e Pule'angá pea mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika. Ke fakaivia 'a e 'ātakai fakapisinisi pea ke fakafaingamālie'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. Sea, 'oku mei heni 'a hono fakanofonofa 'a e ngaahi polokalama ngāue 'a e Potungāue. Ko e Failēsisita Lahi 'a e fonuá ki he ngaahi pisinisi 'oku 'i he Potungāue fakamalumu ia 'i he fo'i Lao 'e 18. Ko e 'ahó ni Sea ko e pisinisi 'oku laiseni he 'ahó ni 'oku 'ova he 6,100 tupu 'a ia ko kinautolu ia 'oku ma'u faingamālie mei he fonuá. Pea 'oku ai leva pea mo hono ngaahi lao tokoni malu'i e ngaahi pisinisi ko eni, ngaahi lao fakakautaha, pea mo e ngaahi lēsisita kehekehe pē ki he ngaahi totonu 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga fakapa'anga. Konga lahi ia 'a e fua fatongia 'a e Potungāue ko ení, pea 'oku hokohoko atu pē. Ko hono mahu'ingá Sea he ko kinautolu ení 'oku nau ngāue'aki, ma'u e totonu fakalao ke nau fakatupu pa'anga hotau fonuá. Pea ko e mahu'inga leva e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ia 'a e Potungāue ke faka'ai'ai, fakaivia, pea 'oku lahi leva pea mo e ngaahi fakangatangata pē 'oku ne hanga 'o fakasi'ia 'a e ngaahi faingamālie ko ení. 'A ia ko e fakatātā pē, ko e ngaahi koloa uta atu ki mulí, 'i ai e ngaahi vaka 'oku uta atu ai ki muli pea mo hono ngaahi fakamole.

'I he 'ahó ni ko e fakatātā ofi kamata ke motuhia 'aupito 'a e ngaahi vaka tahi 'a 'ene taimí 'i hono uta atu 'a 'etau koloa ki mulí koe'uhi ko e fetō'aki ko eni 'i he fefakatau'akí fakamāmani lahi uesia he fokoutua fakamāmani lahi. Ka ko e fakatātā pē ia Sea e fakangatangata pea mo e mahu'inga ko ia 'a e fatongia e Pule'angá, ke hanga atu ki aí. Ko kinautolu leva Sea 'oku nau fakatupu pa'anga ka 'oku 'ikai ke nau ma'u laiseni pē 'oku ngāue'aki 'a e fo'i lea faka-Pilitānia ko e *informal sector*.

Sea ko e taha eni e fa'unga hotau fonuá faka'ekonōmiká 'oku tokanga lahi ki ai e Potungāue koe'uhi 'oku nau fakatupu pa'anga ka 'oku faingata'a hono tokoni'i hangatonú. Sea, ko kinautolu ia 'oku ngaahi fofonga'i fa'ē 'oku nau lālanga pē ko e ngaahi ngatu 'o ma'u ai 'enau mo'uú 'o fakatau atú. Kinautolu 'oku ngoue, fiema'u 'a e fāmili hulu mei aí fokotu'u he ve'ehalá fai hono fakatau ke ma'u ai ha ki'i seniti pē ko e māketi. Pea mo e ngaahi founa kehekehe pē 'oku mea'i pē 'e he Fale 'eikí ni. 'Oku fai e ngāue ki ai he taimí ni. Ko e fakafuofua 'a e Potungāue mahalo 'oku a'u pē ki he 1 mano 'a kinautolu 'oku nau ma'u mo'ui ka 'oku fai hono ngāue'i ke fakatokanga'i pea lava ke fakakakato 'a e ngāue ki ai.

Pea ko e fakakiiki leva 'a e ngāue ko ia 'a e Potungāue fakava'ava'a leva. 'A ia 'oku 'i ai 'emau misiona, ke ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'akí he 'oku mea'i pē ia Sea, neongo ko mautolu 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao 'e 18 ko ení ka 'oku 'i ai pē ngaahi ta'okete e Potungāue ngāue hangatonu ki he ngaahi ma'u'anga pa'angá hangē pē ko e Potungāue Ngoue, Toutai, ko e Potungāue Takimamata pea mo e ngaahi Langa Ngāue Lalahi. Koe'uhi ko kinautolu 'oku nau hanga 'o fakakakato pea mo 'enau ngaahi tafa'aki 'a 'enau ngaungaue fakatupu pa'anga 'a hotau fonuá. Pea 'alu hifo ai pē 'a e ngāue ko ia 'a e Potungāue 'o 'alu hifo ki he ngaahi fakahoko fatongiá ke faka'uhinga atu ki ai 'a e mahu'inga ko eni 'o e fokotu'utu'u ngāue ko ení. Ka 'oku ou fie ngāue'aki pē 'a e...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...fakatātā ko eni Sea, ko e taha 'o e me'a 'oku fai 'a e tokanga lahi ki ai 'a e Potungāue, fakaakeake faka'ekono, fakaakeake faka'ekonomika hotau fonua. Na'e fai e savea tau'atāina fakapa'anga mei tu'apule'anga 'o nau siofi 'a e uesia ngaahi pisinisi, kau ngāue 'i he ngaahi pisinisi ko eni pea mo 'enau tu'u ki he kaha'u 'enau mo'ui. Na'e mahino 'aupito e uesia lahi, meimei ko e peseti laka hake 'i he vaeua, peseti 'e 51% uesia 'enau anga maheni, kamata leva ke si'i holo 'enau fiema'u 'enau ngaahi koloa pea kamata ke faingata'a 'enau fiema'u seniti faka'aho.

Ko e meimei ko e peseti 'e 15% ai Sea, na'e uesia 'a e hoko atu 'enau fakangāue'i e kau ngāue. Pea ko e fakatātā ki heni Sea, ke faka'uhinga atu ko e taha ia 'i he ngaahi me'a na'e, ne fakamamafa atu ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, tali leva 'e he Pule'anga, to'o e 7 miliona mei he'ene patiseti ke fai'aki hono tokoni hangatonu ki he ngaahi pisinisi ko eni, 'i he founa mahino pē 'a ia 'oku tu'uaki, pea fai mai ki ai 'a e ngaahi tohi kole, pea hoko atu e ngāue. Lolotonga ko ia Sea 'oku toe kamata, fakatātā pē na'e lava leva ke tokoni mai 'a 'Asitelelia hono fakalahi e tokoni ko eni, ka 'oku hoko atu pē ngāue, 'a ia 'oku 'amanaki pē ke toe, ko e fakatātā, ko e ngaahi ngāue ko ē mei he ivi 'o e Pule'anga, 'oku 'i ai e faingamālie lahi ke fai hono tokonia mo hotau ngaahi hoa ngāue.

Ko e tumutumu kātoa kau ai hono poupou'i e ngaahi kau 'inivesitoa mei muli, kau ai hono tokangaekina makehe 'a e totonu 'a e kau ngāue 'o e fonua, pea mo e tupulaki ko ia 'o 'enau ivi ngāue pē ko e pōto'i ngāue, fengāue'aki fakataha pea mo e Potungāue Ako ki he ngaahi akofi ko ia 'o e ngaahi pōto'i ngāue.

Ka ko e to'oto'o me'a lalahi pē ia Sea ke toe tānaki atu pē ki he fakamatala fakalukufua 'a e 'Eiki Minisitā, 'a e mahu'inga 'o e fatongia 'o e Potungāue ko eni, fakataumu'a pē ke hiki hake 'a e faingamālie ma'u'anga pa'anga hotau fonua, tautautefito kiate kinautolu ki'i faingata'a'ia ange, masivesiva ange ke ma'u 'a e ngaahi faingamālie pehē ni.

Pea ko e tafa'aki leva 'e taha 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea, ko e fefakatau'aki mo muli. Ko e taha 'a e ngaahi faingamālie 'oku fai 'a e tokanga lahi ki ai, ko e ta'u 'e 10 mei heni ko e ngaahi koloa fakatupu koloa ko ia 'i Tonga ni, pē 'oku tukukehe ange e ngaahi koloa e fua e fonua, pē 'oku fa'a 'iloa ko e *primary sector*, ka ko e 'uhinga eni ki he ngaahi koloa fo'u 'i Tonga ni, na'e peseti pē 'e 5% fakalukufua 'etau koloa ngaahi 'i Tonga ni. Ko e 'aho ni 'oku 'alu 'alu hake 'o peseti 'e 13%, peseti 'e 14%, 'a ia 'oku mahino leva ia 'oku 'i ai pē hotau faingamālie

ke toe fakalelei'i ange. Fakatātā mahino pē heni Sea ko e hangē ko e hina vai na'a tau anga pē ko e 'omai mei muli, ko e 'aho ni 'oku ngaahi pē 'i Tonga ni, 'oku 'i ai mo e ngaahi koloa me'atokoni, toki fai hono fakamōmoa 'o fa'o ki he fanga ki'i kofukofu milemila mo e me'a pehē. Ka 'oku lahi pē mo e ngaahi koloa kehekehe 'oku fai hono siofia ke fai hono toe ngaahi 'o tokoni pē ke holoki a 'etau ngaahi hū koloa mei muli.

Sea ko e takimu'a hono fakahoko e ngaahi fatongia ko eni, ko 'etau kakai pisinisi ia 'o e fonua, ka ko e taha 'o e taumu'a ngāue 'a e Potungāue ko eni, ko e faka'ai'ai pea mo fakaivia kinautolu ke toe hulu, pē lelei ange 'a 'enau hanga 'o fakahoko 'o e ngāue ko eni, pea ma'u ai honau ngaahi monū'ia ka ko e tumutumu ma'u ai e monū'ia ki he fonua fakalukufua.

Sea ko e to'oto'o me'a lalahi pē ia, ka 'oku ou fie tānaki faka'osi atu pē Sea ko e, 'oku 'i ai leva pea mo e ngaahi, tukukehe ange e ngaahi ngāue angamaheni, ka ko e ngaahi ngāue fo'ou eni 'oku sio 'a e Potungāue ke fakahoko he ta'u ko eni mo e patiseti fo'ou 'oku fokotu'u. 'Uluaki ko e, mahalo 'oku manatu pē ki ai 'a e Fale ni, mahalo ko e ta'u eni 'e 7 mei ai na'e 'i ai 'a e Fokotu'u Faka Fale Alea, pē ko e *Resolution* pea mei he Fale 'Eiki Sea, ke fai ha ngāue ki he kakai ngoue ki hono uta 'enau ngoue ki tu'apule'anga. Pea ne kamata ai mei heni hono hanga 'e he Pule'anga, lipooti pē hangē ko eni fakalahi nō 'i he Pangikē Fakalalakaka, ka ko e 'aho ni 'oku fai e ngāue fakataha pea mo e Pule'anga ke fokotu'u ha Poate ko 'ene fo'i fatongia ko ene uta pē mo fakamāketi 'a e koloa 'a e fonua. 'A ia ko e fakatātā pē Sea kapau ko au ko e taha ngoue, ko au ko 'eku tō ngoue pē, 'omi ki he Poate, uta, pea ma'u 'eku seniti. Ko e Poate te ne fai e fakamāketi pea mo hono uta atu e koloa mei Tonga ni 'o 'ave ki tu'apule'anga ki he māketi.

Ko e taha e me'a na'e fai e sio ki ai ...

<005>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...'oku fai 'a e lavea ke tokanga ki ai 'a e poaté, ko e ngaahi fetō'aki fakamāketi pē ko e fakafehotakinga mo e māketi. 'A ia ko e kau ia he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e poate ko eni ke kau 'i he'ene fakakakato 'i hono fatongia, pē ko ha silini malu'i ki he ngaahi, ka hoko ha me'a pehe ni 'oku 'ikai ke lavea 'a e tokotaha ngoue, 'oku 'i ai pē hono ki'i malu'i fakapa'anga ke hoko atu hono fatongiá.

Sea ko e taha e me'a 'oku tokanga lahi ki ai 'a e potungāue ko e ngaahi tafa'aki fakatekinolosia. Ka 'oku meimei taumu'a pē eni Sea ke holoki 'a e fakamole ke toe fakalele pisinisi e fonua. 'A ia 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai tokoni ki he fefakatau'aki faingofua ange 'a e ngāue, pea mo tokoni ai pē ki he kakai e fonua, ka 'oku ou foki mai pē ko e taumu'a lahi pē 'a e potungāue ke pou pou ke fakaola pē ki he kakai 'o e fonua 'ene fai fatongia ke nau toe fakasi'isi'i e masiva mei he fonua, pea toe fakalelei honau faingamālie ki he ma'u'anga pa'anga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Kole eni ki he 'Eiki Minisitā Polisi kapau 'oku faingamālie ke me'a mai, mālō.

Me'a 'a e 'Eiki Minisita Polisi fekau'aki mo e palani ngaue 'a e potungae

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea e Komiti Kakato pehē foki ki he kau mēmipa Hou'eiki Komiti Kakato 'Eiki Sea kae fai atu ha lavelave ki he Palani Ngāue ko eni ko ē 'a e Potungāue Polisi pea mo e Tāmate Afī. Ko e Patiseti ko eni ko ē 'a e Potungāue Polisi

fakataha mo e Tamate Afi 'oku fe'unga ia pea mo e 15 miliona 'a eni ko eni ki he ta'u fakapa'anga 21/22. Pea 'oku 'i ai 'a e pa'anga ai 'e 3 miliona .4 ko e Tamate Afi ia, pea 'oku 'i ai 'a e 11.6 ko e Potungāue Polisi ia. Pea 'oku fa'u leva 'a e polokalama 'o fakatatau ki he anga 'o e Patiseti ko eni. Ko e 11.6 'oku 'i ai 'a e pēseti 'e 70 ai ko e vāhenga. Pea 'oku toe mei ai 'a e pēseti 'e 30 ko ia 'oku ne fai ko ē 'a e ngāue ko ē fakalele ko ē 'o e ngāue ko ē 'a e Potungāue Polisi. 'O hangē ko ia 'oku tu'u ko ē 'i he polokalama.

Ko e ngaahi vahevahe lalahi ko ē fatongia ko ē 'o e Potungāue Polisi ke tauhi e lao mo e maau ko ē 'o e fonua pea mo e palani ngāue. 'A ia ko e ...pea 'oku 'i ai mo e ngaahi aleapau fakavaha'a pule'anga 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi totonu 'a e tangata, pea hangē 'oku tau kau ai ki he potungāue ko ia fakamāmani lahi 'a e *Interpol* ko e ua ia. Pea ko hono hoko ki ai ko e kakai mo e fonua fakalukufua, ko hono toe fononga atu ko ia 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ngaahi, ko e palani fakalukufua foki ena. 'Oku 'i ai e ngaahi hoa ngāue fakalakala 'a ia 'oku tau fengāue'aki ai mo e ngaahi hoa ngāue 'oku nau tokoni mai ki he anga ko ē 'o e fokotu'utu'u ko ē 'a e potungāue, mo e kau ngāue ta'efakapule'anga ko e 'uhinga ko e ngaahi fakamamahi fekau'aki mo e faihia. Ko e fononga mai foki ko eni 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke fai ha lave ia ki he me'a 'oku fai ki ai 'a e fakamamafa ko ē 'o e ta'u ni ko e faito'o konatapu. Ka ko e me'a ko ē ke fai ko ē ki ai ko ē 'a e fakakaukau ko ē 'a e motu'a ni ki he anga ko ē hono fakalele ko ē 'o e potungāue ni, 'osi mahino pē 'Eiki Sea 'a e mafai ko ē 'i he potungāue ko eni. Ko e mafai ko ē ki hono fakalele ko ē 'o e fatongia ko e mafai ia 'oku 'i he Komisiona Polisi, pea ko e mafai ko ē ko ē ki he Minisitā ke ne tokanga'i pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue, ka 'oku ou tui 'oku mou 'osi mea'i kotoa pē 'a e anga ko ē hono founa ko ē hono fakalele ko ē 'o e potungāue ko eni. Ko e ngaahi vahevahe lalahi ia 'e 'Eiki Sea pea hoko hifo leva ki ai 'a e ngaahi kautaha fekau'aki, 'a ē ko ē 'oku fengāue'aki pea mo e potungāue, 'a ia 'oku kau ai 'a e Kasitomu 'oku nau fengāue'aki 'i hono fengāue'aki ki he ngaahi ngāue fakapolisi 'Eiki Sea, ka ko e to'oto'o lalahi atu pē eni ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato :'ai pē ho'o miniti 'e taha, na'a ke fakahū pilisone au au te'eki ai ke laiseni, mālō, me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko 'ene 'alu ko ē ki he peesi ko ē hono 17 'oku 'alu ai 'a e ngaahi fatongia tukupaú. 'A ia ko e ta'ota'ofi 'a e faihiá, 'a ia ko e ngāue ia mo e *community*. Ko e pa'anga ko ē 'oku 'alu ko ē ki ai 'Eiki Sea kapau te mou me'a pē ki ai, 'oku 2 kilu pē. 'A ia ko e 2 kilu ko eni 'oku kau ai hono kumi e faito'o konatapu mo e hā fua 'oku fa'o ko ē 'i he 1.1 Hangē ko e ngaahi fakamamahi 'i 'apí, ko hono pa'anga eni 'oku 'omaí. 'A ia 'oku 'uhinga ko ē ki ai, ko e anga ia 'e fokotu'utu'u ko ia 'a e Potungāue 'i he ta'u ko eni. Koe'uhí ka mou toki me'a pē ki ai, ki hono fakapa'angá. He'ikai ke u toe hanga 'e au 'o lau atu e fiká he ko ena 'oku mou mea'i pē 'e moutolu ia na'u lau atu ia 'e au pea mou pehē 'e moutolu ia ke hiki hake kau fai au he fakamālō kapau 'e pehē. 'A ia ko e 'alu hifo leva ke tokanga'i 'a e ngaahi tokoni 'a e 'uluaki tokoní 'a ia 'oku 'i ai pē mo hono fakapa'anga, 'a ia 'oku 'alu ia ki he peesi 19.

'A ia ko 'etau 'alu pē Sea 'o 'alu ai 'o a'u ki he fakatotoló, 'a eni ko e ko ē ke fai'aki 'a e ngāue ko ia 'a e Potungāue ko eni ki he ngaahi hia, fakamamahi 'api, faito'o konatapu. Lahi 'a e ngaahi fatongia ia 'oku fakahoko ko ē 'e he Potungāue ko eni. He 'oku ne fakahoko foki 'a e me'a kotoa pē heni. Pea ko 'etau sio hifo ki he peesi ko eni hono 21...

Sea Komiti Kakato : 'Osi ho'o taimí 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e fo'i me'a mahu'ingá pē eni Sea kau ki'i 'atu pē. Ko e ma'u e halafononga ko e Imano 5 afe pē 'oku 'ave ki ai. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Polisi fakamolemole'i au. Miniti 'e 8 ko ení 'Eiki Minisitā Toutai 'e toki faka'osi koma kae toki faka'osi ki 'apongipongi. Me'a mai.

Me'a 'a e Minisita Ngoue & Toutai ki he ngaahi ngaue 'a e potungae

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea fakamālō atu ki he Feitu'u na, kole pē mu'a ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. 'Eiki Sea ko u faka'amu pē koe'uhí ke fakatokanga'i 'e he Fale 'eikí ni, 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e palani ngāue 'a e 'ū Potungāué. 'Oku ke me'a ki he palani ko eni 'a e Minisitā Polisi, 'oku totonu ke fai hano hiki fua 'a e palaní ki 'olunga. Ko e me'a ko eni 'oku ke me'a ki aí koe'uhí he'eku fanongó, 'oku 'i ai e me'a na'e fai ki ai e Folofola he Falé ni ka 'oku 'ikai ke hiki 'oku tu'uma'u. Ka na'e 'osi fa'u foki e patiseti ia 'a e Minisitā Pa'anga. Ka 'oku ai e me'a 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i Minisitā Polisi, 'oku ai e 50 ko e pa'anga 50 miliona ko e *development* pē ko e fakalalakaka. 'E malava pē 'o fai mei ai 'a e hiki fu'u ko ení 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea, fakamolemole mu'a ko e kole atu pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai ia he'ene palaní 'a'ana. Kapau 'e fakaava mo ē ke ma'u mai e seniti ke tokoni ki he Minisitā Polisi.

Sea Komiti Kakato : 'Oku tonu 'aupito e tokoni 'a Tongatapu Fika 4 me'a mai pē 'o ki'i fakamaama pē.

'Eiki Minisitā Toutai : Ko e 'uhinga 'eku fakamalanga ko ení he te u lave ki he me'a ko ení ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha hiki ia, me' a tatau pē 'i he Potungāue Ngoue mo e Toutai. Na'e toki 'omai (hūfanga he fakatapu) 'a e fakakoloa e Fale ni ia kuo osi fokotu'u e patiseti ia. Ka ko e me'a mālié ko e 'i ai 'a e 50 'i he *development* 'oku 'i he Minisitā Pa'anga te mau malava pē 'o fai'aki e hiki ko eni ki he ngaahi me'a ko ía.

'Eiki Sea tuku mu'a ke u kamata mei he Toutaí. He 'oku ou tui mahalo ko e Falé ni ko e ni'ihí tokolahi e 'otumotú ni, ko nautolu 'oku nau fu'u tokanga 'aupito 'aupito tautautefito kia mautolu ko ē 'i tahí. Kae toki fakamulituku 'aki 'Eiki Sea 'a e Ngoué kapau 'e 'i ai ha faingamālie Sea. Sea, ko e konga mahu'inga taha 'a e palani ko ia 'a e Potungāue Toutaí mo'oni 'aupito 'a e me'a ko ia 'a e Minisitā 'a e *Trade* ke a'u ki ha ni'ihí faingata'ia 'a e nima tokoni 'a e Potungāué. 'Oku mou mea'i pē he ta'u kuo 'osí na'e 'i ai e 'ū tokoni 'a e 'ū vaká 'e Fakafofonga Ha'apai 'o a'u atu ki Ha'apai 'a e 'ū tokoni ko ía fekau'aki mo e 'ū vaká, fakakakato faka'osi'osi atu ki Nomuka, 'a ia 'e faka'osi he māhina katu'u 'e vave ai 'a e vaka ke 'ave ki Nomuka. 'A ia ko e palani ia ko ē ko e sio, 'oku ai e ngaahi sone Sea, 'oku, pē ko e 'elia tapu 'oku fakangatangata. 'Oku sio e Potungāué pea ko e founga ko ení 'e lava ai 'o ma'u ai ha me'a mo'ui pē 'e toe fakafoki hotau kakaí, mei he tu'unga ko ia na'e 'i ai kimu'a atú, ki he tu'unga 'oku 'i ai he taimí ni...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ... ko e taimi ni 'oku ki'i hangē 'oku faka'ofa 'Eiki Sea 'oku ki'i mahalo te u ko e lea ... 'oku ki'i mamate 'a e ngaahi feitu'u potu tahi ko ē ofi ki he ngaahi potu tahi ko ē 'o e ngaahi kolo. Pea na'e 'uluaki fai mai leva 'e he, 'e he *SPC* pea mo e ni'ihi 'i he *World Bank* 'o 'omai 'a e fakakaukau ko eni ke fai hano tokangaekina makehe tu'uloa 'a e matātahi 'a ia leva 'oku fai leva hono fakataputapui na'e kamata ia 'i 'i Ovaka pea mo e motu 'e taha 'i Ha'apai pea na'e 'i ai leva 'a e sio 'oku ola lelei. Pea kumi leva 'a e ngaahi sino fengāue'aki kotoa mei he tafatafa'aki kotoa fengāue'aki mo e Pule'anga 'o nau tokoni 'o fakapa'anga 'o kau ai 'a e *FAO* Sea kau ai pea mo e *World Bank* mo e ngaahi sino vāofi 'aupito 'o nau fakapa'anga 'i hono tokonia 'a e ngaahi sekitoa ko eni 'Eiki Sea. Pea 'i he uike kuo 'osi 'Eiki Sea na'e fai e fakataha lahi *workshop* 'a e 'a e potungāue pea mo e kau 'ofisa kolo na'e fiefia lahi 'aupito. Pea ko e faka'amu ke nau foki atu 'o toe fakahoko atu ki he ni'ihi ko eni 'i he ngaahi koló 'oku 'i ai e ola lelei 'Eiki Sea fekau'aki mo e me'a ko eni ko e fakangatangata pē ko hono feinga'i ke toe mo'ui 'a e me'amo'ui 'i he ngaahi potu tahi 'Eiki Sea. Sea ko e taha 'o e ngaahi palani 'a e potungāue 'io kei hokohoko atu pē 'a hono uta e ika ki muli fakamālō he 'uhinga ko e kautaha vaka pē 'a e muli 'oku nau tokoni pea ma'u ai e pa'anga hū mai 'i hono uta atu e pa'anga ki muli. Na'e 'i ai foki e ki'i 'a e kautaha Tonga 'a e, 'osi mahino ki he Pule'anga pea na'e 'omai 'o mahino 'e fakatau atu e kautaha ko eni pea na'e tokanga e Pule'anga ke fai ha tokoni ki he kautaha ko eni. Pea a'u pē ki ha toe tu'unga 'oku toe kole mai he tokotaha ha'ana e 'a e kautaha ko eni 'oku nau fe'auhi mo e kau muli ke tuku pē 'e toe hoko atu 'io Sea 'oku toe foki 'o lele lelei 'a e kautaha ko eni neongo 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ni 'a e fakatamaki ko ia 'i he mahaki 'oku tofuhia kotoa ai 'a māmani 'Eiki Sea.

Sea na'e fakatokanga'i foki he Pule'anga 'a e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai ha me'akai 'oku longomo'ui mo'ui lelei pē ko ha mahaki 'ikai fakatupu pipihi 'Eiki Sea. Pea ko e kongia ia 'o e ngāue he ta'u kuo 'osi 'Eiki Sea 'oku kei hokohoko atu pea ko u fakamālō pē ki he Minisitā Pa'anga koe'uhí ko hono fakatokanga'i 'a e *project* ko eni ki hono kei ma'u e ika 'o 'o fakatau atu ia 'i he tu'unga ma'ama'a mo'oni 'Eiki Sea. Pea 'oku a'u ki ha tu'unga 'Eiki Sea toe kole 'e he Pule'anga ia pē ko mautolu he Toutai e 'ū vaka toutai ke nau folau atu 'Eiki Sea 'o fai e 'a e toutai ko eni. Pea nau foki mai 'o fakatau ki he Pule'anga 'aki e pa'anga 'e 10 pea hanga leva 'e he Pule'anga 'o holoki mei he pa'anga 10 ki he pa'anga 'e 7 mo e pa'anga 'e 5 ki he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke toe ma fa'a lava e fanga ki'i vaka ia 'e ni'ihi 'o folau 'Eiki Sea 'aki e ngaahi 'uhinga pea na'e fai pē tokoni 'a e Pule'anga ka nautolu he ngaahi vaka na'e maumau he 'i he matangi ko Hāloti, 'oku lava lelei pē mo ia 'Eiki Sea 'o fakahoko he ngaahi fatongia ki he 'ū vaka ki hono langa mo hono fakatupu ha ngāue 'i he tu'unga taau fekau'aki mo e kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pē ni'ihi 'oku te'eki ai pē ke malava ke a'u atu e nima tokoni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea 'uhī pē koe ni'ihi ko eni ne nau toki fakatokanga'i pea 'oku nau ōmai pē 'o kole pea na'e fai pē 'a e fokotu'u ange he motu'a ni ke nau tali ki he ta'u fakapa'anga ko eni ke mau fakasio pē 'e toe lava 'o a'u atu e nima tokoni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea.

Sea ko e kongia 'e taha 'o e tokoni pē ko e taumu'a palani 'a e kongia ia 'a e Toutai ko 'emau poupou'i 'a e tahi 'atā Sea pē ko e tu'a ki hono toutai'i he 'oku kau ia 'i he tokanga 'a Pilitānia kae pehē foki ki he *UN* mo e ngaahi sino fevāofi'aki ki hono ta'ota'ofi ko ē 'a e 'a hono toutai'i ko eni 'a e 'i ai e ngaahi 'elia 'ikai pē ke ngata pē ngaahi sone ofi mai toe 'i ai mo e ngaahi sone ia ki tu'a atu. 'Eiki Sea koe'uhí hono fakatokanga'i ko e, 'oku kau 'a Tonga ni 'i hono uta e valu hangē ko e me'a nau lave ai ki ai 'oku kei hokohoko atu pē 'a hono uta e tuna 'io pea fakatokanga'i leva he ngaahi sino fengāue'aki ke fakatokanga'i e ngaahi potu tahi ko ia 'Eiki Sea pea 'oku poupou ki ai 'a e Potungāue Toutai ki hono fakatokanga'i 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Mahalo 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga taha 'i he palani ngāue 'a e 'a e Toutai ke a'u atu

ke hangē ko eni ko e mokohunu 'Eiki Sea. Ta'u kuo 'osi na'e lele ko ē 'a e lolotonga fai e fakamatala mo e feme'a'aki he patiseti na'e 'i ai e ni'ihiki tokolahi na'a nau tokanga ke fai ha tokanga ke 'oatu. Pea ko u fakamālō atu ki he Minisitā Pa'anga 'i he'ene toe pou pou mai ke 'oatu e faingamālie pea 'oku mau kamata 'i he uike kaha'u 'Eiki Sea fakahoko ...

<009>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Toutai : ... kakai e fonuá 'Eiki Sea, ka 'oku ai e palani ngāue 'oku 'omai 'e he Pule'angá kiate kimautilu ke mau fai'aki 'a 'emau ngāué. Pea 'oku ai 'emau fokotu'utu'u 'oku 'omai 'e he Toutai ki he kau toutai. Ko u faka'amu pē ki he kau toutai, ke toe talanoa mu'a mo mautolu ke toe mahino ange. Ko e ta'u kuo 'osi na'a nau fa'iteliha pē ki he tu'unga ko ē 'o e mahu'inga ki he fo'i mokohunu. Ko eni Sea, fokotu'u atu 'e he Potungāue Toutai ha me'a ke ma'u 'e he kakai 'o e fonuá, Koe'uhi pē 'Eiki Sea ko e ni'ihiki ko eni 'oku nau ō mai ko eni 'o fai 'a hono fakatau atu 'o e me'a mo'ui ko eni 'Eiki Sea, ko e meimei ko e kau 'Esia ka 'oku nau ngāue'aki hotau kakai 'i he fonuá ni. Pea ko u pou pou pē 'Eiki Sea ka koe'uhi 'oku ta'alo mai e Feitu'u na, ko u kole pē haku faingamālie 'apongipongi ke faka'osi atu ai 'a e palani ngāue fu'u kei lahi 'aupito mo e tokoní, mālō 'Eiki Sea .

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā fakamālō atu Hou'eiki 'etau lava'i 'e 'ahó ni. Ka mou me'a atu ā mo e Laumālie Mā'oni'oni. Tau liliu ā 'o Fale Alea, mālō.

(Ne me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea Lord Fakafanua ki hono me'a'angá)

'Eiki Sea : Tolo e Falé ki he 10:00 'apongipongi.

Kelesi

<008>